

A close-up portrait of a man with short, light-colored hair, wearing a dark suit jacket, a white shirt, and a dark tie. He is looking slightly to the left of the camera with a serious expression. His hands are clasped in front of him, and a watch is visible on his left wrist. The background is dark and out of focus.

X ДОВЖЕНКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

збірник наукових праць

*До 128-річчя від дня народження Олександра Довженка
і 148-річчя з часу заснування Глухівського національного
педагогічного університету імені Олександра Довженка*

*Всю Україну, весь народ ношу в серці своєму, і ноги мої
згинаються під тягарем серця.*

Олександр ДОВЖЕНКО

Міністерство освіти і науки України
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

ДЕСЯТІ ДОВЖЕНКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник наукових праць

Глухів – 2022

УДК 929 (477) Довженко

Ухвалила вчена рада Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (протокол № 4 від 26 жовтня 2022 року)

Десяті Довженківські читання : Збірник наукових праць Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка / за ред. А. О. Новикова. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка. 2022. 128 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- Новиков А. О.** – доктор філол. наук, професор (головний редактор)
Баранник Н. О. – кандидат педагогічних наук, доцент
Бойко Н. І. – доктор філол. наук, професор
Гоголь Н. В. – доктор педагогічних наук, доцент
Каліш В. А. – кандидат педагогічних наук, доцент
Клейменова Т. В. – кандидат філологічних наук
Медвідь Н. С. – кандидат філологічних наук, доцент
Холявко І. В. – кандидат філологічних наук, доцент
Цінько С. В. – кандидат педагогічних наук, доцент
Чайка О. М. – кандидат педагогічних наук

РЕЦЕНЗЕНТИ

- Бикова Т. В.** – доктор філологічних наук, професор
(Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова)
Кабиш М. Ю. – кандидат філологічних наук, докторант
(Інститут педагогіки АПН України)

Збірка видається за підсумками X Довженківських читань, що відбулися на базі Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка 29 – 30 вересня 2022 року.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка,
вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Сумської обл., 41400

© Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 2022
© Автори статей, 2022

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА У СВІТЛІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ

Анатолій Новиков

ВІДОМИЙ І НЕВІДОМИЙ ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

У розвідці висвітлюються маловідомі сторінки біографії Олександра Довженка, пов'язані з його службою в армії УНР, перебуванням під більшовицьким арештом, історією вступу до партії боротьбистів і КПБУ, а також періодом сталінської опали у зв'язку з заборонаю кіноповісті «Україна в огні».

Ключові слова: архіви спецслужб, петлюрівець, більшовики, боротьбисти, Сталін, «Україна в огні».

Постановка проблеми. У біографії Олександр Довженка, як відомо, чимало затемнених місць. Обумовлено це тим, що у свій час він служив в армії УНР. Цілком зрозуміло, що за нової більшовицької влади ці сторінки свого життя він зі зрозумілих причин намагався всіляко приховати. Тим більше, що досить скоро це стало небезпечно, власне, для його життя. Адже петлюрівців, а тим більше офіцерів ворожих армій, у ті непрості часи зазвичай розстрілювали.

Заповнити ці та інші прогалини в біографії видатного кінорежисера і письменника допомагають, звісно, до певної міри спогади сучасників, а також матеріали спецслужб, які вели таємний нагляд за митцем з 1930-х років і до кінця його життя.

Аналіз останніх досліджень. Серед найвідоміших дослідників творчості Олександра Довженка варто згадати Івана Кошелівця, Василя Марочка, Сергія Плачинду, Сергія Тримбача та ін. Чи не всі вони вивчали здебільшого кінематографічну спадщину митця. Також чимало уваги дослідженню Довженкової спадщини приділяється викладачами Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серед них – Володимир Гриневич, Наталія Троша, Світлана Максимчук-Макаренко (Задорожна), а також автор цієї праці. Ученими університету підготовлено монографії «Літературні пріоритети Олександра Довженка» [6] й «Олександр Довженко в рецепції сучасної наукової думки» [3], навчальний посібник «Вивчення творчості Олександра Довженка в школі» [5] та ін.

Мета розвідки – висвітлити маловідомі сторінки біографії Олександра Довженка, пов'язані здебільшого з його службою армії УНР та перебуванням у лабетах більшовицьких спецслужб.

Виклад матеріалу. У 1917 р. після повалення самодержавства Довженко разом із мільйонами співвітчизників мріяв про незалежну Українську державу, брав участь у мітингах і навіть добровольцем вступив до лав армії Української Народної Республіки. Коли це сталося – достеменно невідомо. Можливо, на

початку 1918 року, оскільки є свідчення, що він у чині сотника брав участь в штурмі «Арсеналу» («належав до куреня чорних гайдамаків») [4, с. 49].

В архівах радянських спецслужб збереглися документи (зазвичай із позначкою «цілком таємно»), в яких на основі доносів, агентурних даних, допитів заарештованих «ворогів народу» робиться однозначний висновок, що Довженко був не тільки «закоренілим націоналістом», а й, перебуваючи в лавах армії УНР, зі зброєю в руках завзято воював проти нової влади. Так, «заарештований – активний учасник антирадянської української націоналістичної організації був[ший] протодиякон УАПЦ» В.В. Бобиєнко зауважував, що його знайомий Кошовий, який називав Довженка своїм другом, розповідав, що «вони разом служили в петлюрівській армії». Щобільше, під час наступу більшовиків на Київ майбутній кінорежисер «смалив із гармат із Володимирської гірки по червоних...» [9, с. 42 – 43].

Інший фігурант таємних документів спецслужб член ВКПб, працівник південних залізничних доріг А. П. Буковець (очевидно, цілком добровільно) зробив заяву про те, що коли в 1918 році під натиском червоних петлюрівці тікали із повітового містечка Сосниці, разом із цією «озброєною бандитською групою націоналістів» наживав п'ятами й Олександр Довженко, «обвішаний гранатами й гвинтівкою». І далі продовжує: «Цей Довженко активно боровся проти радянської влади, що я добре пам'ятаю, оскільки особисто брав участь у вигнанні петлюрівців із Сосниці». Окрім того, Буковець зауважує, що про «участь в петлюрівській банді» Довженка знає «Моргун Іван, колгоспник колгоспу “3-го Інтернаціоналу” с. В'юнище Сосницького району». Дісталось й батькові знаного кінорежисера, якого згаданий землячок називає активним церковником, націоналістом, хліборобом-власником, що «був членом союзу хліборобів за Гетьмана...» [9, с. 43].

Свідчить про петлюрівське минуле метра і його сусід із Сосниці, який у лютому 1941 року написав на нього донос. Відвідуючи у 1918 чи 1919 році обійстя Довженкових батьків, він начебто бачив там світлину сина господарів у «гайдамацькій формі». Ця фотографія в «рамці розміром приблизно 9 x12 сантиметрів висіла на стіні в хаті близько тижня, а потім її заховали». Сфотографований був Довженко «у козушку і в шапці з трикутним верхом та китицею, підперезаний» [9, с. 22].

З іншого боку, дослідники звертають увагу на тривалу часову прогалину в біографії Довженка у 1919 році – аж до грудня, коли з'ясувалося, що він потрапив у лабети ЧК. Утім, спираючись на спогади сучасників, можна дійти висновку, що у більшовицьких застінках майбутній кінорежисер і письменник побував і на початку 1918 року. Більше того, тоді певний час він перебував навіть у камері смертників.

Довженків знайомий Олександр Савич Грищенко згадує, що в середині березня 1918 року Житомир зненацька захопив червоноармійський полк Віталія Примакова. Це дало змогу партії боротьбистів, до якої належав оповідач, вийти з підпілля. Останній, працюючи в губ наросвіті на громадських засадах був призначений членом робітничо-селянської інспекції, що мала

вельми широкі повноваження, і отримав завдання проінспектувати в'язницю. Грищенкові добре запам'яталися слова його партійного лідера Василя Блакитного: «Нам відомо, що цієї ночі мають бути розстріляні представники української інтелігенції, які служили в Петлюри. Будьте уважні й прискіпливі, аби не загинули потрібні для України люди».

Найбільше новоявленого інспектора цікавила, звичайно, камера смертників, в одній із яких перебував Олександр Довженко. «Перше, що побачив, – зауважує Грищенко, – брудні дерев'яні нари, на яких лежала в незалежній позі людина. Простяглася горілиць, закинувши ногу за ногу й спокійно муляла цигарку, не звертаючи на нас уваги. Я завважив мужній і благородний профіль молодого обличчя – було в ньому щось орлине. <...> Мене вразила поведінка людини, яку засуджено до смертної кари і котру вночі мають розстріляти. “Його треба будь-що врятувати”, – подумалося мені, і я спокійно мовив: “Даруйте, але мені хотілося б з вами поговорити. Я вчитель за фахом, а ви, здається, теж педагог...”».

Із подальшої розмови вияснилося, що Довженко закінчив Глухівський учительський інститут, а в школі старшин викладав історію України й естетику. Звісно, що на пропозицію повернутися до свого фаху арештант з радістю погодився (оскільки «це краще, ніж куля в потилицю»).

«Тоді іменем революції я звільняю вас. Приходьте завтра о десятій ранку до губнаросвіти в мій кабінет» [7, с. 9], – виніс вердикт повноважний інспектор.

Керівництво партії боротьбистів, згадує Грищенко, запросило Довженка викладати історію України й естетику тепер уже в школі червоних старшин. Окрім того, останній працював у губнаросвіті, де започаткував відділ естетичного виховання і «заходився відкривати в Житомирі музичну та художню школи» [7, с. 9].

Але сталося так, що невдовзі армія УНР знову зайняла Житомир, і тепер уже Довженко помчався до Петлюри клопотатися за свого рятівника. Грищенкові нова влада дозволила працювати вчителем, а Довженко знову став викладати історію України й естетику в петлюрівській школі старшин. Проте через деякий час захопився постаттю отамана Чалого, кінний загін якого входив до складу петлюрівської армії, і разом із ним вирушив у похід проти більшовиків. Утім, досить скоро він розчарувався в отамані, якого до цього вважав справжнім козацьким полковником, і, уже без коня й шаблі повернувшись назад, коротко відрізав: «Не Україна йому потрібна. І не війна з більшовиками». Після цього Довженко «повністю присвятив себе вихованню українських національних офіцерів» [7, с. 9].

У квітні 1919 року школа старшин мала спішно евакуюватися до Луцька, оскільки на Житомир наступала дивізія Миколи Щорса. Від'їздили останнім ешеленом. І тут, як зауважує мемуарист, пізно ввечері до їхнього купе несподівано завітав Симон Петлюра. У них з Довженком була досить тепла, довірлива розмова. «Головний отаман обійняв Довженка. Відчувалося, що вони глибоко шанують одне одного» [7, с. 10].

За словами Грищенка, із Житомира вони приїхали до Луцька (очевидно, це було у квітні 1919 року), де, мовляв, усвідомили, що справа Петлюри програна. «Школу старшин було мобілізовано на фронт. Їхати за кордон ми рішуче відмовилися. Довго не могли знайти притулку» [7, с. 10]. Відтак друзі вирішили повернутися до Житомира, де у Грищенка було чимало товаришів серед боротьбистів, на допомогу яких вони могли розраховувати. У Житомирі було все керівництво партії боротьбистів – Блакитний, Шумський, Гринько, Любченко. Усі вони Довженка «прийняли з радістю» і «призначили викладачем історії України та естетики в Школі червоних старшин при 44-й дивізії» [7, с. 10].

Про службу Довженка у 44-й дивізії згадує й доцент Київського інженерно-будівельного інституту Михайло Коваленко. Щоправда, останній не конкретизує, коли саме це було. «Мабуть, уперше наші життєві дороги зблизилися ще в 1919 році, – наголошує він, – коли я, катеринославський селяк, добровільно став червоноармійцем 2-ї Української радянської стрілецької дивізії, а Довженко працював у Житомирському військовому комісаріаті викладачем в школі при штабі 44-ї стрілецької дивізії, що йменувалася раніше 1-ю українською радянською дивізією» [8, с. 255].

Таким чином, свідчення про службу Довженка у 44-й стрілецькій дивізії навряд чи можна ігнорувати. Щоправда, це не зовсім корелюється з тим, що у грудні 1919 року він знову був заарештований більшовиками. Цілком можливо, що Грищенко у своїх спогадах щось наплутав (пройшло ж понад 40 років), а відтак насправді у 44-й дивізії Довженко служив дещо раніше, тобто до звільнення Петлюрою Житомира навесні 1918 року. До того ж виникає питання, на якій підставі навесні 1919 року Довженко і його приятель дійшли висновку про остаточну поразку армії УНР. Історичні факти свідчать про те, що насправді справи Головного Отамана в цю добу були не настільки поганими. За кілька місяців до згаданих подій відбулося об'єднання армії УНР і Української Галицької Армії. Щобільше, 20 серпня українське військо знову звільнило Житомир (і утримувало його до 17 вересня), а 30 серпня об'єднані українські збройні сили разом із денікінцями навіть звільнили від більшовиків Київ. Щоправда, лише на один день. Відтак можна припустити, що увесь цей час Довженко служив усе-таки в петлюрівському війську.

У тому, що в армії УНР Довженко перебував до грудня 1919 року, переконаний і Сергій Тримбач. Саме тоді його й заарештували представники Волинського губернського ЧК [10, с. 42].

У протоколі засідання житомирської ЧК від 27 грудня 1919 року зазначається, що Довженко разом із двома своїми співниками з підробними документами перейшов на територію, контрольовану більшовицькою владою. Проте у належний термін вони не з'явилися в жодну офіційну установу для реєстрації, що є свідченням про їхній намір «нелегально проживати на території Радянської Республіки», а тому ЧК постановляє «визнати їх за ворогів Робітничо-Селянського Уряду, що перебралися з невідомими намірами, й ув'язнити їх у Концентраційному таборі. Але з огляду на запит щодо них від

Губпарткому Комуністів-Боротьбистів вирок до з'ясування суті питання не виконувати [1, с. 9–10].

Такі сторінки своєї біографії кінорежисер зі зрозумілих причин всіляко приховував. А тому багато про що можна лише здогадуватися. Є свідчення, що з Житомира Довженка перевезли до Харкова [4, с. 50], а там уже з пазурів чекістів його визволив земляк, письменник Василь Еллан-Блакитний, який тоді був редактором урядової газети «Вісті ВУЦВК» і набирав до свого видання кваліфікованих співробітників [2, с. 25]. Однак попрацювати в цій поважній газеті Довженкові тоді не судилося (це станеться кількома роками пізніше).

Того ж 1920 року Довженко вступає до партії боротьбистів, яка невдовзі самоліквідується, а більшість боротьбистів індивідуально вступають до Комуністичної партії більшовиків України – КП (б)У. Так Довженко став більшовиком.

Події, що цьому передували, були досить драматичні. «Ленін поливав нашу партію брудом, називав її вже не просто націоналістичною, а контрреволюційною», – зауважує Грищенко. У березні в Житомирі боротьбисти зібралися на свою Всеукраїнську конференцію, на якій мали обговорити пропозицію про антибільшовицьке повстання. До речі, Довженка на цьому форумі планували обрати до керівних органів партії. Але несподівано на сцені «з'явилися морячки з маузерами. Вся президія вийшла кудись за лаштунки». Через деякий час повернувся схвильований керівник партії Василь Блакитний, який зауважив, що їх оточила ціла дивізія з панцирниками, кулеметами й гарматами. Відтак про спротив не могло бути й мови, попри те що всі делегати були озброєні. Більшовики висунули ультиматум, який зводився до того, що партія боротьбистів має само роз-пуститися, а її члени організовано вступити до комуністичної партії більшовиків. В іншому випадку учасники конференції будуть знищені. «Ось таким чином, – продовжує Грищенко, – Довженко автоматично перейшов до комуністичної партії, а на початку 20-х років, працюючи дипломатом у Берліні, “загубив” свій партквиток і в компартії не поновлювався» [7, с. 10].

Вступивши до компартії, Довженко, як і його товариші-боротьбисти, судячи з таємних документів спецслужб, думав, що в такий спосіб зможе все ж таки прислужитися рідній Україні. «Пам'ятаю розмову в саду, – зауважує згаданий уже протодиякон Бобиєнко, – Довженко говорив про свіже злиття партії боротьбистів з КПБУ. Він висловив думку, що якщо вся українська інтелігенція вступить до лав КПБУ, то там виявиться більшість із українців і ця більшість зможе повернути політику партії на користь України, що це точка зору всіх боротьбистів, які вступають до КПБУ» [9, с. 42].

Щоправда, була й інша, притому не менш важлива причина, яка спонукала Довженка засвідчити свою лояльність новій більшовицькій владі. Зробив він це, очевидно, ще й тому, аби мати можливість займатися творчістю.

Доречно звернути увагу й на затемнені моменти у біографії Довженка, коли після заборони Сталіним до екранізації і друку його кіноповісті «Україна в огні» він перебував у серйозній опалі.

Це були найтяжчі дні, місяці й роки у житті кінорежисера. Його життя трималося, по суті, на волосині. Органи державної безпеки лише чекали від Сталіна щонайменшого натяку, аби заарештувати митця. Тим більше, що «копромату» було вдосталь. Довженко був у відчаї, а тому, очевидно, під час розмов із знайомими й малознайомими людьми значною мірою втратив обережність. У доповідній записці про поведінку й політичні погляди Довженка, яку підготували у червні 1946 року в Управлінні МДБ УРСР, митець характеризується як закоренілий націоналіст. На підкріплення цього висновку наводяться висловлювання кінорежисера про трагедію українського народу, який «розкиданий всюди» і проливає свою кров «за всіх, кому не ліньки», «працює і на німця, і на поляка, і на росіянина». Як інший приклад Довженкового «націоналізму» пропонуються його пронизані невимовним болем слова щодо сумної долі української мови, яка, по суті, «стала латиною», оскільки використовується здебільшого «лише під час урочистих заходів та в офіційних документах» [9, с.31].

Говорячи «про матеріальну убогість, в якій опинився радянський народ, а надто інтелігенція», кінорежисер висловлює думку, що першо-причину такого стану речей треба шукати в основі радянської політичної системи, котру потрібно модернізувати. Він переконаний, що зміна лише деяких її положень могла б так розкрити прихований потенціал країни і «загальні злидні змінилися б загальним багатством». Задля цього «країні потрібні не одна, а кілька партій, які не душили б одна одну, а конкурували під час виборів і в усіх сферах життя» [9, с. 33].

Більше того, політичну систему, що склалася в Радянському Союзі, Довженко порівнює з нацистським режимом у Німеччині. Їхня глибинна сутність, на його думку, полягає в тоталітаризмі, а відтак напрошується висновок, що «комунізм і фашизм – філософські брати» [9, с. 33].

На цьому тлі вже й зовсім здається «дрібничкою» та нищівна критика, якій піддав Довженко шкільний підручник історії Миколи Петровського, що вийшов друком 1943 року. Із цієї праці, як зауважує письменник, випливає, що «з давніх часів і до сьогодні український народ тільки й жив тим, аби возз'єднатися з Росією. України у книжці нема, є довісочок, придаточок Росії...». Щобільше, митець хотів би сам написати шкільний підручник з історії. Притому основне своє завдання він бачить у тому, щоб ця книга була «про Україну і улюбленою книгою дітей на Україні» [9, с. 33].

Висновки. Безумовна цінність таких таємних документів передусім у тому, що вони до певної міри виступають своєрідними заміниками багатьох знищених (вочевидь, найнебезпечніших) сторінок Довженкового щоденника, дають змогу не тільки краще зрозуміти загальний світогляд майстра, а й бодай частково проливають світло на його політичні погляди, які в умовах жорстокої сталінської диктатури навіть на відстані багатьох десятиліть бачаться аж занадто сміливими і радикальними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безручко О. Олександр Довженко : розсекречені документи спецслужб. К. : Сучасний письменник, 2008. 232 с.
2. Корогодський Р. Довженко в полоні: розвідки та есеї про майстра. К.: Гелікон, 2000. 348 с.
3. Курок О.І., Кузнецова Г. П., Новиков А. О., Троша Н. В. та ін. Олександр Довженко в рецепції сучасної наукової думки: колективна монографія / за ред. А. О. Новикова. Харків : ХІФТ, 2019. 416 с.
4. Марочко В. Зачарований Десною. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 285 с.
5. Новиков А. О., Гриневич В. Й., Привалова С. П. та ін. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі / за ред. проф. А. О. Новикова. Харків: Основа, 2014. 144 с.
6. Новиков А., Троша Н., Максимчук-Макаренко С. Літературні пріоритети Олександра Довженка : монографія / за ред. проф. А. О. Новикова. Суми : Видавництво Вінниченка Миколи Дмитровича, 2016. 212 с.
7. Плачинда С. Довженко, якого ми не знали. *Дивослово*. 1994, № 8. С. 8 – 10.
8. Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка. К.: Дніпро, 1873. 720 с.
9. Попик В. Під софітами ВЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-КДБ. Документальна оповідь за матеріалами архівної справи на Довженка Олександра Петровича. *Дніпро*. 1995. № 9 – 10. С. 21 – 59.
10. Тримбач С. Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі. Вінниця : ГЛОБУС-ПРЕС. 207. 800 с.

Anatoliy Novykov. Famous and Unknown Oleksandr Dovzhenko

Abstract. The study highlights little-known pages of Oleksandr Dovzhenko's biography, related to his service in the Ukrainian People's Republic (UPR) army, his stay under Bolshevik arrest, the history of his participation in the Ukrainian Communist Party (Borotbists) and the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (CP(b)U), and period of Stalin's disgrace in connection with the banning of the movie «Ukraine on Fire».

Key words: Secret Service Archives, Petliurovets, Bolsheviks, Borotbists, Stalin, «Ukraine on Fire».

ХУДОЖНЄ ВІДОБРАЖЕННЯ АНТИГУМАННОЇ СУТНОСТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ТВОРАХ О. ДОВЖЕНКА «ВОЛЯ ДО ЖИТТЯ» ТА Г. БЕЛЛЯ «ПОДОРОЖНІЙ, КОЛИ ТИ ПРИЙДЕШ У СПА...»

У статті проаналізовано антивоєнне оповідання – найбільш поширений жанр ранньої творчості О. Довженка і Г. Белля. Зазначено, що український та німецький письменники безпосередньо брали участь у воєнних подіях часів Другої світової війни, тому їхні твори є літературним свідченням пережитого. Здійснено аналіз оповідань «Воля до життя» і «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»: розглянуто історію створення, визначено жанрову специфіку, окреслено ідейно-тематичний зміст. Охарактеризовано трагічні образи головних діючих персонажів – молодих юнаків, які, беручи участь у війні, навіть не усвідомлювати до кінця її мету, не розуміли сенсу боротьби. Доведено, що війна у творах О. Довженка і Г. Белля має антигуманну, антилюдську сутність, призводить до морального та фізичного каліцтва її учасників.

Ключові слова: оповідання, сюжет, антивоєнний пафос, моральна відповідальність, солдат, психологізм, образи-символи, пацифізм.

Постановка проблеми. ХХ століття в історії людства – складний, напружений, надзвичайно трагічний період, ознаменований фатальними воєнними подіями, трагедіями вражаючого масштабу, чисельними руйнаціями, фізичним та моральним каліцтвом людей. Він породжує глибокий песимізм і скептицизм, утрату віри в доцільність людського існування, в зміни на краще, в щасливе майбутнє взагалі. Відбувається докорінна переоцінка цінностей в усіх сферах людського життя, зокрема й у літературі. Письменники-класики не залишаються осторонь всесвітнього лиха, за допомогою влучного художнього слова виступають проти насилля, смерті, втрати життєвих орієнтирів. Зокрема, тема Другої світової війни в творчості митців ХХ століття займає особливе місце.

Антивоєнним пафосом, возвеличенням принципів гуманізму, людяності, запереченням жорстокості та насильства наповнені прозові, драматичні та ліричні твори Б. Брехта, А. Зегерс, Л. Костенко, Р. Олдінгтона, Е. М. Ремарка, Е. Хемінгуея та інших. Твори про війну займають особливе місце й у творчості Олександра Довженка і Генріха Белля – визначних класиків світового масштабу, які жили в складний і доленосний період історії двох країн, у часи, коли нещадна війна визначала буття цілих поколінь українців та німців. Ідейно-тематичне спрямування їхніх творів репрезентує актуальні питання існування нації в переломні моменти історичного розвитку, зосереджене на розкритті соціальних, моральних і духовних можливостей особистостей в екстремальних ситуаціях. Відтак тема війни, її вплив на всі сфери людського життя та вчинки наступних поколінь є домінуючими в прозі О. Довженка і Г. Белля.

Невеликі за обсягом прозові твори українського та німецького письменників потребують осучасненого аналізу, оскільки своєю проблемати-

кою вони апелюють до сьогодення, націлюють читачів по-новому подивитися на сумні реалії сучасності.

Аналіз актуальних наукових досліджень і публікацій. Численні рецензії, статті, спогади, ґрунтовні монографії вітчизняних та зарубіжних авторів складають окремий розділ в історії літературознавства – довженкознавство. Про непересічну творчу особистість О. Довженка, його оригінальний письменницький стиль, структурно-стильові доміанти різножанрових творів пишуть у різні часи І. Андроников, М. Бажан, Ю. Барабаш, І. Дзюба, К. Зелінський, Р. Корогодський, А. Новиков, Л. Новиченко, С. Плачинда, С. Привалова, Н. Троша та ін. Монографічні праці С. Коби, І. Корнієнка, І. Кошелівця, М. Куценка, О. Поляруша, Р. Соболева та інших науковців присвячені цілісному оглядові життєвого і творчого шляху митця, розкриттю літературних зв'язків творчої манери автора з художніми надбаннями представників європейської літератури, аналізові його різножанрової та багатопроблемної прози, розглядові світоглядних позицій, ціннісних орієнтацій і художньо-психологічної концепції людини. У літературознавчих дослідженнях Л. Бодика, Л. Брюховецької, Г. Ващенко, М. Коваленка, В. Скуратівського, В. Хархун та ін. розкриваються поетикальні складники творчості українського митця, окреслюються риси індивідуального творчого методу майстра художнього слова, досліджується його місце і роль у літературному процесі ХХ століття.

Творчість Г. Белля, найвідомішого письменника Німеччини повоєнної доби, лауреата Нобелівської премії (1972), теж складає коло наукових інтересів провідних зарубіжних і вітчизняних дослідників (Г. Вірт, В. Гротманн, В. Днепров, Д. Затонський, Н. Матузова, І. Млечіна, І. Роднянська, Г. Формвег та ін.). У наукових розвідках учені досліджують автобіографічний характер творчості Г. Белля, аналізують його релігійно-філософські та мистецькі погляди, обґрунтовують новаторство жанрово-стильових тенденцій прози.

У різних періодичних виданнях окремі наукові розвідки публікують В. Гладишев, Ю. Горідько, Г. Логвін, І. Мельничин, М. Рудницький, Л. Симонян та інші. Вони присвячують їх висвітленню окремих аспектів найвідоміших творів прозаїка, звертають увагу на літературних героїв, актуальну проблематику, сюжетно-композиційні особливості, функції наратора.

Відтак творча спадщина О. Довженка та Г. Белля періоду війни являє собою теж вартісне мистецьке явище, яке потребує більш детального розгляду.

Мета статті – розкрити майстерність письменників у художньому змалюванні воєнних подій часів Другої світової війни, проаналізувати місце і роль простого солдата в ній, обґрунтувати актуальність проблематики оповідань для реалій сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Друга світова війна віліграє доленосну роль у житті і творчості О. Довженка і Г. Белля. Письменники беруть активну участь у її перебігові. Так, О. Довженко в 1942 році в одному з листів до Ю. Солнцевої пише: «Я не можу піти з армії і не хочу. Я повинен бути в ній...Я воїн» [7, с. 49]. Він перебуває в центрі воєнних подій, працює

спецкором газети «Красная звезда» та співробітничав в газетах Південно-Західного фронту. У 1943 році його затверджують членом Надзвичайної комісії із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників.

У житті Г. Белля теж відбуваються події, пов'язані з його участю у війні. Так, у 1939 році юнака призивають на військову службу до гітлерівського вермахту, де він служить до 1945 року включно. Молодий воїн виконує обов'язки капрала на Східному та Західному фронтах, бере участь у війні на території Франції, Польщі, Радянського Союзу, Румунії, Угорщини і Німеччини, декілька разів отримує поранення, кілька місяців перебуває в таборі для військовополонених. Протягом цього періоду письменник змінюється зовнішньо, але світогляд і переконання залишаються незмінними – заперечення будь-якого насильства над людьми, засудження війни в усіх її проявах.

З перших днів перебування на фронті, спостерігаючи за безліччю фактів героїзму простих людей, помічаючи страждання, інколи бачачи помсту, прояви малодушності чи просто ганьби, український та німецький письменники занотовують у свої записники цікаві випадки із фронтового життя, детальні спостереження, філософські роздуми про побачене чи почуте. Вони усвідомлюють, що воїни в жорстоких умовах війни виявляють виключну мужність і працездатність, а війна приносить лише чисельні втрати і руйнування.

О. Довженко роздумує «Війна стала великою, як життя, як смерть... Війна стала життям людства. І тема війни, отже, на довгі роки буде особливою темою мистецтва...» [7, с. 49]. Г. Белль теж згадує: «Те, що легко засвоїлось в батьківській хаті з почуттям відрази, за роки війни поглибилось до міцного, обґрунтованого роздумами і світоглядом переконання: немає нічого безглуздішого, більш сприятливого для отупіння, аніж солдатчина. І війна... стала для мене потворною машиною отупіння, кривавого отупіння [4, с. 22]. Отже, в пам'яті обох митців війна залишилася страшним лихоліттям, кривавою машиною, яка на своєму шляху все знищує.

Воєнний період стає особливим літературним етапом у творчості О. Довженка та Г. Белля. На початку війни український прозаїк активно пише і друкується у фронтовій і центральній пресі. Протягом 1942–1943 років написано кіноповість «Україна в огні», у 1944–1945 роках з'являється «Повість полум'яних літ» (у її складі – оповідання «Воля до життя»), оповідання «Ніч перед боєм», «Відступник», «Стій, смерть, зупинись!», «На колючому дроті». Названі твори, книжечки-метелики, зіграли значну мобілізуючу роль, спонукаючи бійців на подвиг, засуджуючи боягузтво і зраду, прославляючи незламність сили духу.

Тема війни є центральною і в ранній творчості Г. Белля. Період 1949–1951 роки – це час, коли виходять у світ твори німецького письменника: перша повість «Потяг приходить вчасно», збірка оповідань «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...», роман «Де ти був, Адаме?». У своїх наступних творах («І не сказав жодного слова», «Дім без господаря», «Хліб ранніх років», «Більярд о

пів на десяту», «Очима клоуна», «Груповий портрет з дамою», «Під конвоєм турботи » та інші) митець зображує життя повоєнної Німеччини.

О. Довженка і Г.Белля, як і інших письменників, у роки війни найчастіше приваблюють твори так званої «малої» форми – оповідання, нариси, новели. Особливе місце серед них у творчій спадщині митців займають програмові оповідання «Воля до життя» і «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...».

Твір «Воля до життя» вперше було надруковано російською мовою у листопаді 1942 року, а потім, внісши деякі корективи, автор робить його структурною частиною «Повісті полум'яних літ». Сюжет бере з розповіді Дудки Миколи Омеляновича, чоловіка сестри письменника Поліни Петрівни. Але навіть він, очевидець подій, прочитавши твір, був вражений, як на основі окремого випадку письменник створює ідеальний образ солдата.

У німецькій літературі оповідання «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» через декілька років теж виходить у світ. У 1950 році його друкує Ферлаг Фрідріх Міддельхауве в однойменному збірнику оповідань Г. Белля.

За жанром обидва твори – оповідання, зразки психологічної прози, оскільки:

- містяться роздуми головних героїв про сенс життя, призначення людини на землі, її участь у воєнних подіях;
- використовується контраст як художній прийом, який відіграє домінуючу роль;
- наявність психологічних і символічних деталей, за допомогою яких розкривається психологія діючих персонажів.

Тема оповідань – зображення подій Другої світової війни та місця і ролі в ній пересічної особистості.

Розкрити авторські задуми допомагають влучні назви творів. У творі О. Довженка письменник апелює до передачі нестримного бажання головного героя, як і більшості учасників бойових дій, залишитися живим, нехай навіть і калікою. Автор пояснює назву твору глибоко, всебічно, розкриваючи філософський підтекст, указуючи на силу духу особистості: «Людина на війні – це воля. Є воля – є людина! Нема волі – нема людини! Скільки волі – скільки й людини»[5, с.598].

Заголовок оповідання Г. Белля повертає реципієнтів до античних часів, указуючи на обірвані рядки з двовірша-епітафії давньогрецького поета Сімоніда Кеоського «Подорожній, коли ти прийдеш у Спарту, повідай там, що ти бачив. Тут ми всі полягли, бо так звелів нам закон». Ці слова вирізьблені на кам'яній надмогильній плиті, що її греки спорудили біля Фермопіл, де в битві з персами гине 300 спартанців на чолі з царем Леонідом, рятуючи життя еллінів. Таким чином, символічні заголовки оповідань поєднують гіркий біль, співчуття, спустошеність та небезпеку, яку принесла з собою Друга світова війна, що накладає відбиток на долю та свідомість юнаків.

В оповіданнях О. Довженка та Г. Белля головними героями є молоді хлопці, які, не маючи відповідного життєвого та воєнного досвіду, опиняються в центрі доленосних подій. Двадцятип'ятилітній Іван Кармалюк, головний

герой оповідання «Воля до життя», середній на зріст, стрункий, сіроокий юнак, родом із Поділля. У довоєнний період він захоплюється сільським господарством, вирощує худобу, любить працювати на землі. Участь у війні – поворотний етап його життя, дні, коли він кожного разу перебуває на межі між життям і смертю, бореться проти ворога, не усвідомлюючи повністю мети цього протистояння.

Г. Белль теж не деталізує факти про життя свого героя. Він нічого не розповідає про його соціальне походження, не описує характер, не апелює в минуле. Прозаїк навіть не називає його, ніби навмисне позбавляючи індивідуальних рис. Митець лише вказує на те, що протягом восьми років юнак навчається в гімназії, а потім, ще будучи гімназистом, йде на фронт. Школа за тих часів була навчальним закладом, де юнаків виховували на ідеях шляхетності війни та її героїв. Наочна агітація у вигляді портретів відомих історичних осіб, погруддя відомих політичних діячів, що прикрашали всі тогочасні навчальні заклади, звеличували подвиги Німеччини, вчителі розповідали про священну війну. Нацистськими ідеями вони формують майбутніх воїнів, «гарматне м'ясо». Тому й потрапляє на фронт юнак під впливом романтичного ставлення до війни.

Долі обох юнаків складаються трагічно. Івана тяжко поранено в бою. Незважаючи на нестерпний біль і страшну кровотечу, він вибирається з небезпечної ділянки. Опритомнівши після втрати свідомості, не дає собі заснути словами «втрачаю свідомість». Опиняється у шпиталі, де на нього чекає найскладніше – боротьба за життя. О. Довженко, натуралістично описуючи фізичні страждання хлопця, здавалося, не дає йому шансів вижити: «Та не допомогла Кармалюкові ампутація руки. Не допомогла і протигангренозна сироватка, введена в його організм за особливим методом хірурга. Спроба перелити кров також не допомогла йому. Спорожнили його кровоносні судини. Газова гангрена росла!...Роз'ятрене плече являло собою картину грузну й нестерпну» [5, с. 600].

Герой оповідання Г. Белля калікою теж повернувся у стіни рідної гімназії, так і не усвідомивши остаточно мети своєї участі у війні. Свідченням цього стає ще одна обірвана фраза у творі «Вони пішли на фронт і полягли за...». У рідні стіни він повертається калікою (втрачає обидві руки і праву ногу). Школа теж стає «мертвим домом».

Єдиним психологічним порятунком для обох героїв, можливою відволіктися від фізичних страждань стає апеляція до щасливого, безтурботного минулого, коли обоє почувають себе захищеними. Так Іван у мареннях бачить батька, матір, діда, бабу, сестер, постійно згадує рідну землю, найдорожчу хату. В оповіданні «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» герой просить молока – напою дитинства, щасливих гімназійних часів. Автор змальовує звичайного німецького юнака, яких тисячі. Таким чином він змушує задуматися над тим, що доля його героя – це доля тисяч німецьких юнаків, обдурених і використаних гітлеризмом.

В оповіданні «Воля до життя» Іван Кармалюк перемагає смерть, його бажання жити виявилось сильнішим. Оптимістичне налаштування передається і лікареві, який оперує юнака. «Хірург працював з надзвичайним натхненням і любов'ю. Ніколи ще не хотілось йому так палко врятувати життя людини, як зараз. Іван лежав перед ним у глибокій нестямі, але його могутня воля до життя передалась лікареві і сповнила його вщерт» [5, с. 602]. З операційної юнака виносять, як героя, йому аплодують усі хворі в палаті. Він, сам того не усвідомлюючи, навчає їх волі до життя, заряджає оптимізмом і вірою в одужання і перемогу.

Г. Белль веде оповідь від першої особи в двох планах – зовнішньому і внутрішньому. Зовні сюжет оповідання доволі простий: поранений солдат потрапляє до шпиталю, який розміщено в одній із місцевих гімназій. Саме на поступовому впізнаванні головним героєм свого навчального закладу письменник будує сюжет твору. Впізнавання відбувається у кілька етапів – від упізнавання очима до розуміння серцем. Герой упізнає на класній дошці напис, зроблений власною рукою. Він так і залишився недописаним. Юнак усвідомлює, що тепер уже він не має можливості його дописати, бо позбавився рук.

Натуралістично передати страждання героїв, жахи війни допомагають художні засоби в творах. О. Довженко, змальовуючи силу волі Івана, використовує риторичні фігури, звертання, оклики: «Що робити? Спинити кров? Чим? Побіжу...Аби не впасти, аби тільки не впасти, ні! Доб'ють прокляті!...не доб'ють, не доб'ють...Стій, стій! Не здамся!» [5, с. 598]. Вони допомагають передати внутрішній стан юнака, його прагнення керувати собою, знайти вихід із ситуації, що склалася.

Тяжкий фізичний стан свого героя український митець змальовує за допомогою влучних епітетів і порівнянь: «Рука лежала біля нього роздута до величезних розмірів, темна, в багрово-синіх плямах та пухирях і нестерпно смердюча. Він дивився на неї, як на смертельного ворога» [5, с. 600].

Художні порівняння допомагають зрозуміти психологічний стан Івана, коли з'являється нестримне бажання вижити: «Затужив і розтанув, мов той віск на сонці», «...ішов розхитуючись, мов на палубі корабля в ураганному морі» [5, с. 598].

Використовуючи алітерацію, Г. Белль підсилює виразність картин, які передають страждання солдата німецької армії: «...я бачив заграву пожежі», «я не був ще мертвий», «болю я тепер не відчував» [1, с. 631].

Емоційний стан пораненого підкреслюється використанням порівнянь: «...я кричав, як оглашений» [1, с. 630], «Все було тут таке далеке та байдуже, неначе мене принесли до якогось музею міста мертвих» [1, с. 629]. З метою увиразнення страшних картин війни німецький прозаїк використовує метафори: «Смерть жерла багату здобич», «...рештки бенкету старої» [1, с. 629]. Таким чином, художні засоби, наявні у творах, сприяють образному змалюванню картин людського життя, навколишньої дійсності, увиразнюють трагізм існування молодого особистості.

Таким чином, у центрі творів українського і німецького митців зображення пригніченого стану скалічених юнаків. Їхні внутрішні монологи про лжепатріотизм приводять до думки: війна протиприродна і антигуманна. Замість пізнання світу, радощів життя вони отримують страшний удар, розуміють власну приреченість, каліцтво.

Рядова людина стає для митців призмою, крізь яку вони осмислюють трагічну долю свого народу. Герої письменників – натури сильні, незвичайні, з високорозвиненим почуттям особистої відповідальності за свій час, за долю свого народу і всього людства. Вони – носії глибоких філософських ідей, виразники одвічних морально-етичних істин.

Герої О. Довженка та Г. Белля – звичайні живі люди, які силою історичних обставин покликані вирішувати долю людства. Зображуючи їх у смертельному поєдинку з ворогом, на колючому дроті, в хвилину нестримної жаги до життя і в протиборстві зі смертю, письменники поетизують їхні людські діяння і роблять глибоко філософські узагальнення, осмислюючи конкретне в масштабах історичного і всенародного, а то й вселюдського.

Завдання письменників – за допомогою персонажів загострити в читачів почуття ненависті до ворога, закликати до останнього подиху боронити кожен шматочок рідної землі.

Війна у творах О. Довженка та Г. Белля – протиприродне, абсурдне явище, образ якої складається не з окремих замальовок. Він постає через систему образів, показ ситуацій, психологічного стану персонажів, настрою окремих людей, цілих суспільних груп. Наприклад, О. Довженко описує: «...Смерть жерла багату здобич в цім бою, решток од бенкету старої перепадало хірургові чимало. Хата тремтіла від гуркоту і вибухів бомб. Надворі лежали просто на землі бійці» [5, с. 599]. Враження героя Г. Белля передає цитата: «Тепер я чув, як десь били важкі гармати. ...інколи падав у темряві фронтон будинку. Гармати били впевнено й розмірено» [1, с. 631]. Відтак митці не вдаються до опису батальних сцен, убивств, жорстокостей війни. Натомість психологічний аналіз, символічний підтекст, притчові узагальнення, художні деталі є характерною особливістю творчості письменників. Вони допомагають розкрити авторський задум.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, війна – антиприродне, антигуманне явище для всього людства. Вона скалічує душу, тіло, відбирає мрії, сподівання, будь-які прагнення.

Своїми творами О. Довженко та Г. Белль закликають людство не повторювати помилок, берегти мир і боротися за нього. Прозаїки прагнуть відкрити для читачів велич звичайної людини, підняти факт її самопожертви до широкого узагальнення. У своїх оповіданнях вони зі справжнім патріотизмом зображують страждання людей, скалічених війною. У юнаків вистачає сили не тільки на те, щоб терпіти, а й вижити, подолавши найскладніші обставини.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі повістей і романів антивоєнного спрямування у творчій спадщині О. Довженка та Г. Белля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белль Г. Твори. К.: Дніпро, 1989. 798с.
2. Білан О. Чи може людина врятуватися від смерті?: урок за новелою О.Довженка «Воля до життя». *Українська мова і література*. 2005. № 19. С.7–9.
3. Вайль К. Антивоєнна тема у творчості Г. Белля. *Зарубіжна література в школах України*. 2007. № 7. С.17–19.
4. Гузь О. О. Антигуманна сутність війни та її руйнівні наслідки для цивілізації та людської душі: урок з вивчення новели Генріха Белля «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...». *Всесвітня література та культура в навчальних закладах України*. 2010. № 2. С.21–25.
5. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання. К.: Наукова думка, 1986. 709 с.
6. Ключник Н. С. Друга світова війна у дзеркалі української і німецької літератур. Оповідання «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» Г. Белля та «Воля до життя» О. Довженка. 11 клас. *Зарубіжна література в школах України*. 2007. № 2. С.24–27.
7. Ткаченко Г. Г. Правдиве зображення трагічних подій війни. За оповіданням О.Довженка «Воля до життя». *Українська література в школах України*. 2004. № 8. С.48–52.

Natalia Hrychanyk. Artistic Representation of the Inhuman Essence of the Second World War in Short Stories of O. Dovzhenko's «Volia do Zhyttia (The Will to Live)» and H. Böll's «Stranger, Bear Word to the Spartans We... »

Abstract. The article analyzes the anti-war story, the most common genre of O. Dovzhenko and H. Böll's early works. The author emphasizes that Ukrainian and German writers took a direct part in the events of the Second World War, therefore their works are literary evidence of what they experienced. An analysis of the stories «Volia do Zhyttia (The Will to Live)» and «Stranger, Bear Word to the Spartans We...» was carried out, in particular, the author outlined the history of writing, genre features, the main idea and thematic content. The tragic images of main characters (young men, who, taking part in the war, did not even realize its purpose until the end, did not understand the meaning of the struggle) are analyzed. The paper shows that in the works of O. Dovzhenko and H. Böll, war has an inhuman essence and leads to moral and physical mutilation of its participants.

Keywords: short story, plot, anti-war pathos, moral responsibility, soldier, psychology, images-symbols, pacifism.

**МОВНІ ЗАСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КОНЦЕПТУ ПАТРІОТИЗМ В
ІНДИВІДУАЛЬНІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ
ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА**

У статті здійснено спробу окреслити когнітивну структуру та індивідуально-авторську специфіку ідіостильового концепту ПАТРІОТИЗМ у художній спадщині О. Довженка і виявити мовні засоби його репрезентації в індивідуальній мовній картині письменника.

Ключові слова: концепт, ідіостильовий концепт, патріот, патріотизм, вербалізатори, індивідуальна мовна картина.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Зі зміною наукових парадигм у дослідженні мови, якою позначилася лінгвістика кінця ХХ–початку ХХІ ст., актуалізувалися проблеми, пов'язані з когнітивним, лінгвокультурологічним, етнолінгвістичним підходами у розгляді мови і мовлення та мовних явищ різних структурних рівнів. Особливе місце в колі багатьох лінгвістів займає лінгвоконцептологія, зорієнтована на опис концептів і мовних засобів їхньої репрезентації. Зважаючи на сучасну національно-суспільну ситуацію, що склалася в Україні у зв'язку із загарбницькою війною, розпочатою рашистами, актуальними для дослідження стають патріотичні мотиви у творчості сучасних митців слова. Однак, на нашу думку, в цьому аспекті заслуговує на увагу і творчий доробок класика української літератури і кіно Олександра Петровича Довженка, чие життя і кожен твір пройнятий українською національною ідеєю, почуттям синівської любові до України, українського народу, його культури, традицій. Саме це і спонукало вибір теми нашої наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Поняття «концепт» у лінгвістиці немає єдиного тлумачення та трактується в межах когнітивістики і лінгвоконцептології, у сфері яких працювали і працюють багато вчених, зокрібно: Н. Арутюнов, В. Белянін, Л. Бабенко, Н. Болотнова, С. Жаботинська, В. Жайворонок, А. Залевська, Ю. Казарін, Ю. Караулов, В. Кононенко, О. Кубрякова, Л. Лисиченко, В. Маслова, В. Пищальникова, О. Селіванова, О. Снітко, Н. Слухай, Ю. Сорокін, Н. Черемисіна та ін.

В українській лінгвістиці концептуальний аналіз привернув увагу Т. П. Вільчинської, К. Ю. Голобородька, С. А. Жаботинської, В. Л. Іващенко, В. І. Кононенка, П. В. Мацькова, Н. О. Мех, О. О. Селіванової, Т. М. Сукаленко, Л. Л. Шевченко та інших науковців.

Загальною тенденцією сучасної лінгвістики є звернення до людського чинника в мові, коли лінгвістичні пошуки спрямовані на вивчення процесів

мислення та їхнього зв'язку з культурою людини. Саме тому дослідження художнього тексту як системи мовних засобів, що найбільш адекватно виражають уявлення автора про навколишній світ, є одним із найактуальніших напрямів сучасної лінгвістики (К. Голобородько, В. Григор'єв, Л. Зубова, Ю. Караулов, Н. Ковтунова, Н. Кожевнікова, Н. Кузьміна, Б. Ларін, Е. Некрасова, Н. Ніколіна, Л. Новиков, С. Преображенський, О. Северська, О. Ревзіна, А. Чувакін та ін.).

Дослідження специфіки художнього мислення автора, його особистісної картини світу та авторської концептуальної системи відбувається в межах антропоцентричного напрямку науки. Аналіз художньої тканини твору дає змогу виявити закономірності індивідуального процесу відображення дійсності, а відповідно, і закономірності художнього мислення та уяви того чи того автора (В. П. Белянін, Л. Г. Бабенко, Н. С. Болотнова, А. А. Залевська, Ю. В. Казарін, Ю. Н. Караулов, В. А. Пищальникова, Ю. А. Сорокін, Н. В. Черемисіна та ін.).

У лінгвоконцептології розглядаються концепти у творчості одного письменника чи групи письменників, концепти певного літературного напрямку чи жанру, наприклад: концепт *Бог* у поетичній мові Г. Сковороди (Т. Вільчинська), концепти *життя* і *смерть* у творчості П. Тичини й А. Малишка періоду Другої Світової війни (Н. Агошкова), концепти *життя* і *смерть* у художньому світі Г. Квітки-Основ'яненка (І. Іванова), концепт *земля* у поезії П. Филиповича (М. Кудряшова), концепт *краса людини* в поезії українських шістдесятників (О. Цапок), концепт *страх* в антиутопічному дискурсі (на матеріалі роману В. Винниченка «Сонячна машина») (І. Стоянова) та інші.

Певна увага науковців приділена питанням концептології й у творчості видатного українського письменника, кінорежисера, кінодраматурга, художника, класика світового кінематографу Олександра Петровича Довженка. Зосібна, В. Доній проаналізувала національні концепти в творчості О. Довженка крізь призму постколоніального дискурсу, а також нативістичні концепти (любов до краси природи, рідного краю, працьовитість і шанобливе ставлення до людей та їхньої праці, сентименталізм, ліризм, гумор). Л. Дорошина дослідила етнокультурні архетипи в поетичному світі письменника, А. Новиков – концепти ДОБРО і ЗЛО в художньому світі митця, Н. Малюга – ключові для мови творів О. Довженка концепти ХАТА, ПІЧ, СТІХА, Н. Троша – концепт ВІДСТУПНИК, а концепту ІСТОРІЯ в літературній творчості Олександра Довженка вона присвятила дисертаційне дослідження. Проблема патріотизму порушувалася у названих та інших літературознавчих дослідженнях творчості митця. Однак в аспекті лінгвоконцептології не розглядалася.

Мета нашої наукової розвідки – окреслити когнітивну структуру та індивідуально-авторську специфіку ідіостильового концепту ПАТРІОТИЗМ у художній спадщині О. Довженка і виявити мовні засоби його репрезентації в індивідуальній мовній картині письменника.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою когнітивного дослідження концептів З. Попова і Й. Стернін розробили семантико-когнітивні методи, запропонували такий алгоритм аналізу вербалізованих концептів:

- 1) побудувати номінативне поле концепту;
- 2) проаналізувати семантику мовних засобів, що входять до номінативного поля концепту;
- 3) інтерпретувати результати опису семантики мовних засобів, виділивши когнітивні ознаки, що формують концепт як ментальну одиницю;
- 4) верифікувати отримані результати когнітивного опису в носіїв мови (цей етап не є обов'язковим, якщо дослідник сам є носієм мови);
- 5) описати вміст концепту у вигляді переліку когнітивних ознак [9, с. 121].

Побудова номінативного поля концепту – це встановлення й опис сукупності мовних засобів, які номінують концепт і його окремі ознаки. М. Піменова зазначає: «Концепт об'єктивується різними мовними знаками, різні автори висловлюють одні й ті ж ознаки концептів різноманітними мовними засобами. Повний опис того чи іншого концепту, значущого для певної культури, можливий тільки у процесі дослідження найбільш повного набору засобів його подання» [8, с. 84]. «Методика дослідження концептів, – вважає дослідниця, – полягає в інтерпретації значення конструкцій, які об'єктивують ті чи ті особливості концептів; у виявленні частотних (властивих багатьом концептам) таксономічних характеристик і визначенні за цими характеристиками загальних типологічних ознак досліджуваних концептів» [8, с. 85].

Такий підхід до аналізу для дослідження ідіостильового концепту у мовній картині світу О. Довженка ми й обираємо як засадничий принцип. Зазначимо, що ідіостильовий концепт постає як «лігвоментальна категорія, що містить знання і досвід людини, смисли екстралінгвального, узуального, ідіолектного характеру й репрезентує концептуальну картину світу творчої особистості в авторському мовленні» [1, с. 51].

Досліджуючи особливості вербалізації концепту ПАТРІОТИЗМ в індивідуальній мовній картині О. Довженка, ми проаналізували найвизначніші твори письменника і кінодраматурга: «Зачарована Десна», «Україна в огні», «Щоденник», низку оповідань автора, його виступи, нотатки та листи.

Як показав контекстуальний аналіз творчості митця, концепт ПАТРІОТИЗМ є одним із домінантних, текстоутворювальних у його індивідуальній мовній картині світу. Ідеєю любові до України, її народу, природи, життя і побуту, традицій, минулого і сучасного для письменника пронизана вся творча спадщина О. Довженка, які б проблеми не порушувалися в його різноманітних за жанрами творах.

Для структурування когнітивної моделі досліджуваного концепту (визначення ядра і периферії, основних складників концепту – фреймів, сценаріїв, слотів) нами залучено метод компонентного аналізу, що ґрунтується на таких визначальних принципах: лексичне значення слова можна розкласти

на семантичні складники (семи); той самий складник увіходить до значень різних слів [7, с. 63] та метод концептуального аналізу.

Ядро концепту становить абстрактний іменник-номінант «патріотизм». У структурі його лексичного значення домінувальними семами є «любов», «відданість», «самопожертва», «глибока повага, шанобливість до когось чи чогось». Звернемося до академічного Словника української мови, у якому подано такі лексико-семантичні варіанти слова «патріотизм»: «Любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги»; // перен. відданість чому-небудь, любов до чогось [10, с. 97].

Зважаючи на семну структуру лексеми-номінанта концепту ПАТРІОТИЗМ та на контекстуальний аналіз творів О.Довженка, можемо стверджувати, що когнітивну структуру досліджуваного ідіостильового концепту визначають такі складники:

- любов до України;
- любов до українського народу, відданість йому;
- подвиг народу у період війни, героїзм, ненависть до ворога;
- любов до українських святинь;
- любов до природи;
- відданість творчості.

Зазначимо, що визначена когнітивна структура означеного концепту парадигматично вербалізується уживаними в творах письменника лексемами та словосполученнями на позначення:

• **України:** *Україна, Батьківщина, українська земля, Україна-мати, Україна-батьківщина, велика земле наша, чесна, прекрасна мати, матір наша рідна, чесна земля наша українська, земле наша українська, мученице наша; велика наша Матір, неопалима купина; багатотраждальна наша Україна-Русь, моя скорбна матір Україно; рідна, дорога, незабутня Вдова – батьківщино; земле рідна, матінко моя тощо;*

• **українського народу:** *український народ, сини і дочки України, народ-трудівник, народ-воїн, народ-лицар, великий і незламний народ, герої великого грізного часу, безсмертний народ, сорок мільйонів українських сердець, Шевченкові діти, народ-учитель, мільйони кращих синів України, славні лицарі, українці, український боєць-патріот та інші;*

• **найменування українських святинь, цінностей:** *українська пісня, геніальна поетична біографія українського народу, українська хата прадідівські знамена тощо;*

• **номінанти об'єктів природи, у тому числі гідроніми:** *Дніпро, Десна, Сян, Дінець, святая, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій, природа, що в українців м'яка і добра, лани, степи та ін.;*

• **антропоніми відомих представників української нації, які виборювали її волю, незалежність, творили історію, культуру:** *Байда-Вишневецький, Дорошенко, Нечай, Наливайко, Богдан Хмельницький, Богун, Кривonos, Трясило, Кармалюк, Тарас Шевченко, Кобзар наш великий, достойний син українського народу композитор Микола Лисенко та ін.;*

• найменування на позначення абстрактних понять, які містять сему, любові, гордості, прихильності, величності тощо: *жива душа народна, жива, неподоланна; національна гордість, історія українського народу, грізна велика година, подвиг, хід історії, краса України; бій за свободу, за життя України, за славу та ін.*

Зауважимо, що виокремлені групи лексем і словосполучень як вербалізатори досліджуваного ідістильового концепту ПАТРІОТИЗМ у творчому доробку О. Довженка далеко неповні, оскільки мовотворчість митця досить багата. Наведені приклади можна продовжити унікальними художніми засобами письменника, якими він передає красу і велич нашої України, неповторність і зачарованість її природи, вільну, величну, горду душу українського народу.

Своє призначення як патріота своєї держави майстер висловлює у таких словах: *І я, митець твій, що поставив метою свого життя звеличування твого імені і твоєї епохи, вмер би, щасливий твоїм щастям та щастям і красою дітей твоїх...* [4, с. 28]

Помічено, що О. Довженко, пишучи про рідний край, землю, де пройшло його становлення як людини, митця, створюючи образи головних героїв, а інколи й епізодичних як представників великого українського народу, звертається до урочистої лексики, використовує оригінальні художні засоби, які відтворюють велич, силу духу, незламність, красу українського народу. Наприклад: *Пригадуєте осінь? Що не ріка, то й драма, то й діди, мов добрі річні духи. Вони були сміливі, діди оті, сердиті і не боялися смерті* [3, с. 231]; *Я дивився на діда Платона і з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу. Він був для мене живим грізним голосом нашого мужнього народу* [3, с. 235]; *А війну треба напитися зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино. А жаль – це не ваше занятіє. Жаль підточує людину, мов та шашіль. Перемагають горді, а не жалісливі!* — сказав дід Платон і примовк. Він висловив, нарешті, свою думку. Це була його правда. *Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поверх нас* [3, с. 237]; *Що наше життя? Що наша кров, коли страждає вся наша земля, увесь народ? – голос капітана зазвучав, як бойова сурма. – Я, хлопці, у бою сторукий, помножений стократ на гнів і ненависть!..* [3, с. 238].

Варто навести і глибоко патріотичне зізнання О. Довженка до річки свого дитинства, у якому кожне слово, фраза, влучно дібрані оригінально-авторські звертання, емоційні епітети, афористичні висловлення наповнені жагучою синівською любов'ю: *Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.*

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі,

дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах [2, с. 81].

Передаючи дитячі враження сприйняття рідної природи, довкілля у цілому, письменник часто повторює лексему «любити», яка розкриває його світосприйняття: *І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз нас, казав: «Драстуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай бог здрастувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на заході сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо. Любив засипати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів – у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду вечором у присмерку, коли падають вони несподівано нишком в траву* [2, с. 48–49].

Але загалом досліджуваний концепт у творах митця вербалізується синтагматично – реченнями (часто афористичними), фразами, цілими висловлюваннями. Для прикладу наведемо роздуми письменника про один із національних символів українського народу – українську пісню. У мініатюрі автор розкриває долю свого свободолюбивого народу. Цій ідеї підпорядковане кожне дібане митцем слово, особливо прикметники-означення (*геніальна, поетична, безсмертна, бездонна, чисте, прозоре, горду*), прикладки (*народ-трудівник, народ-воїн*), порівняння (*цілі віки бився, як лев, пісня матері, як сон*), метафоричні вирази (*пісня – геніальна, поетична біографія; пісня – бездонна душа; витрачав...силу на виковування у боротьбі свободи*): **Українська пісня – це геніальна поетична біографія українського народу. Це історія українського народу, народу-трудівника, народу-воїна, народу, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу, що цілі віки витрачав усю свою силу, свою кров, своє життя, як казав великий Шевченко, «без золота, без каменю, без хитрої мови» на виковування у боротьбі свободи, права на повноцінне життя, на виявлення в житті всіх своїх здібностей!..**

Тяжка була історія. Кривава, бодай не вернулась. І народ, якого позбавляли багатьох можливостей, у кривавій боротьбі вилив свою душу, свій поетичний геній в єдине, в що міг, – у пісню, в безсмертну українську народну пісню. Українська пісня – це бездонна душа українського народу, це його слава [4, с. 24]. Звернемо увагу, що у наведеному уривку початок і кінець – це речення-афоризми, що підсилює авторське ставлення до описуваної української святині-символу.

Виокремлені нами в структурі концепту складники особливої репрезентації набувають у творах письменника різних жанрів, у яких відображено події Другої Світової війни. В описах епізодів наступу ворога О. Довженко часто послуговується емоційно-експресивними дієсловами, приміром: **Стогне земля підо мною, стогне, тужить, стугонить, чує недолю;**

Насувається сила ворожа, закута в залізо і сталь, іде смерть наша. Іде смерть, наша наруга [2, с. 62]. З глибоким болем описує митець епізоди відступу наших бійців, страждання всього українського народу, землі української від фашистських загарбників: Наведемо окремі фрагменти: **Загинуло і щезло геть з лиця землі рідне село не від води, а від вогню, теж весною, через півстоліття. Його спалили фашисти за допомогу партизанам. Згоріла церква, переповнена людьми. Карателі ганялися за жінками, однімали дітей і кидали їх у вогонь, а матері, щоб не терпіти таких лютих мук, самі кидалися за дітьми у вогонь. Повішені моторошно гойдалися на шибеницях. Не стало прекрасного села.** [2, с. 62]; **О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем. Байраки й переправи трупом запалися, гноєм і передсмертною блювотою. Степи гнівом утопано, та прокляттям, та тугою і жалем** [5]. У наведених уривках не просто оповідь, а сконцентрований виплиск болю, страждання, ненависті до ворога, що досягається уживанням переважно простих речень, семантику яких формують лексеми з негативним значенням.: У реченні, яке має гіперболічно-метафоричне значення, **Горів і я тоді у тім вогні, загинув усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдавсь на шибеницях, розлітався крахом і димом од вибухів катастрофічних** [2, с. 62]. О. Довженко передає своє єднання зі своїм народом у тяжку для нього годину. І як своєрідний заклик до боротьби автор використовує афористичне речення: **Не хотіли ярем, треба було битися за волю** [5].

Любов до своєї землі викликає гнів і ненависть до ворогів. Саме цими почуттями наділені герої творів письменника – чи конкретні образи, чи збірний образ українського народу, який повстає і бореться за свою волю, незалежність, за долю рідної країни, виявляючи мужність і героїзм. Як антитеза наведеним вище уривкам звучать рядки, які часто повторює автор у творах про війну, у своїх виступах, нотатках. Приміром: **То були люди, яких ніщо в світі не могло вжє спинити, ні обеззброїти, ні втихомирити. Молоді юнаки, підлітки, й старі батьки, і навіть дівчата, котрим у століттях не снилось ніколи таке життя, творили в загонах сувору помсту народу; Вони не були мертві. В них не було кому плакати, просити, благати чи стогнати. Але в них жила безсмертна ненависть народу** [5]. Наведену фразу митець будує у формі заперечення (заперечні частки **ні, не**, повторюваний єднальний сполучник **ні...ні**), що особливо підкреслює життєстверджуючу силу народу-борця, народу-воїна. І цю думку підтверджує виділена нами парцельована сурядна частина, що завершує фразу.

Письменник-патріот глибоко переконаний у непоборності рідного народу, у його всепереможній силі. На підтвердження наведемо уривок, структурований різними комунікативними типами речень, особливої значущості серед яких набувають питально-риторичні та окличні речення: **Ні, підла собако, ніколи! Чуєш? Ніколи! Погані ми були історики? Прощати не вміли один одному? Національна гордість не виблискувала в наших книгах**

класової боротьби? Почекай, засяє, та так засяє на весь добрий людський світ, що осліпнуть від заздроців навіки всі твої фашистські нащадки. Це я кажу тобі, чуєш, твій ворог, Запорожець Лаврін. Я зневажаю тебе, проклятий німецький йолопе! [5].

Про свою любов до рідної землі, бажання жити на ній і творити для неї О. Довженко часто пише у «Щоденнику», добираючи емоційно-експресивну лексику, емотивні речення, зокрема у наступних фрагментах: *Україно, Дніпре, щастя моє. Яка ж ти красива, яка велична, земле моя! Скільки багатства в тобі, скільки людської краси! Я лечу ніби над цілою планетою Землею. Прекрасною нашою матір'ю. Яка велична картина. Серце мовчи!* [6]; *Я хочу жити на Вкраїні. Що б не було зі мною. Хай навіть скоротять недовгі вже мої літа, я хочу жити на Вкраїні. Нехай зневага і зло людське круг мене, хай кличуть мене ворогом народу безсоромні й жорстокі службовці-людоджери, якщо їм треба так. Я України син, України* [Там само].

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи. Отже, контекстуальний аналіз творів О. Довженка уможливив виокремити в його мовній картині світу концепт ПАТРІОТИЗМ, структурувати його когнітивну модель і проаналізувати мовні засоби його репрезентації. Перспективу окресленої в статті проблеми вбачаємо у подальшому дослідженні концепту та його вербалізаторів із залученням більшого фактичного матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся: лінгвокогнітивна інтерпретація: [монографія]. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2010. 527 с.
2. Довженко О. П. Твори: в 5-ти т. Київ: Дніпро, 1983. Т. 1. 439 с.
3. Довженко О. П. Твори: в 5-ти т. Київ: Дніпро, 1984. Т. 3. 362 с.
4. Довженко О. П. Твори: в 5-ти т. Київ: Дніпро, 1984. Т. 4. 351 с.
5. Довженко О. Україна в огні. URL: [https:// www. ukrlib. com.ua /books/printit. php?tid=876](https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=876)
6. Довженко О. Щоденник. URL: [https:// www. ukrlib. com.ua/ books/ printit. php? tid=872](https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=872).
7. Караулов Ю. Н. Структура лексико-семантического поля. *Филологические науки*. 1972. № 1. С. 57–68.
8. Пименова М. В. Типология структурных элементов концептов внутреннего мира (на примере эмоциональных концептов). *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2004. № 1. С. 83–90.
9. Попова З. Д., Стернин И. А. Семантико-когнитивный анализ языка. Воронеж: Ис-токи, 2006. 226 с.
10. Словник української мови. В 11-ти томах. 1975. Т.6. 832 с.

Valentyna Kalish. Linguistic Means of Representation of «Patriotism» Concept in Oleksandr Dovzhenko's Individual Language Picture of the World

Abstract. The article attempts to outline the cognitive structure and author's specificity of the individual-style concept of «patriotism» in the artistic heritage of O. Dovzhenko and to identify the linguistic means of its representation in the writer's individual language picture.

Key words: concept, individual-style concept, patriot, patriotism, verbalization categories, individual language picture.

**ХУДОЖНЯ СВОЄРІДНІСТЬ ОБРАЗІВ УКРАЇНСЬКИХ
ІНТЕЛІГЕНТІВ-ПАТРІОТІВ У КІНОПОВІСТІ «ПОВІСТЬ
ПОЛУМ'ЯНИХ ЛІТ» О. ДОВЖЕНКА**

У статті визначено художню специфіку образів українських інтелігентів-патріотів у кіноповісті «Повість полум'яних літ» О. Довженка. Основна увага зосереджена на особливостях характеротворення та ідейному значенні цих персонажів. Образи інтелігентів (педагогів і лікарів) у кіноповісті О. Довженка розкриваються в авторській характеристиці, у діях, вчинках, мовленні. З'ясовано, що митець приділив особливу увагу внутрішньому світу та вчинкам інтелігентів-патріотів у небезпечних для життя воєнних умовах. Визначено спільне в характерах персонажів-інтелігентів: самовідданість у праці, незламна вдача, патріотизм, моральність.

Ключові слова: кіноповість, образ інтелігента-патріота, учитель, лікар, війна, особливості характеротворення, внутрішній світ, моральність.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Війна як страшне лихо і її вплив на долю людини – ключові мотиви у світовій літературі першої половини ХХ ст., розкриті у творах А. Барбюса, В. Бикова, Г. Бьолля, Б. Васильєва, К. Воробйова, Я. Гашека, Е. Гемінгвея, В. Гроссмана, Р. Олдінгтона, Е. М. Ремарка, Р. Ролана та ін. Драма Другої світової війни представлена у прозі Івана Багряного, О. Гончара, А. Дімарова, О. Довженка, В. Сосюри, Григорія і Григора Тютюнників та інших митців, які порушили проблему «людина й батьківщина», розкрили моральні засади дій особистості в екстремальних обставинах. Серед відтворених письменниками образів-персонажів у художній творчості воєнної тематики не випадково акцентуємо увагу на образах інтелігентів-патріотів. Адже представники інтелектуальної еліти нації відігравали важливу роль у національно-культурному поступі, політичних змаганнях народу за незалежність, у боротьбі із загарбниками. Ствердження необхідності активної громадянської позиції та посилення вимог до діяльності інтелігента у складній воєнній ситуації притаманне й кіноповісті видатного митця О. Довженка «Повість полум'яних літ».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Художній доробок О. Довженка досліджувався багатьма вченими, що засвідчують численні наукові розвідки радянських часів таких авторів, як Ю. Барабаш, С. Плачинда, М. Коваленко, М. Куценко, І. Кошелівець, С. Коба, Є. Сверстюк, О. Поляруш, С. Пультер та ін., а також публікації останніх десятиліть (Г. Баран, Л. Вдовенко, А. Гуляк, В. Доній, Н. Іванова, І. Каменська, В. Кузьменко, Р. Корогодський, Ю. Маріненко, С. Максимчук-Макаренко, Н. Медвідь, А. Новиков, І. Рудкевич, Р. Семків, Н. Троша та ін.). Творчість кіномитця воєнного періоду досліджували В. Гребньова, А. Градовський, А. Желновач, В. Хархун, З. Шевченко, О. Щур та ін. Зокрема, З. Шевченко [5] розглядала проблематику творів

Довженка цієї теми. В. Гребньова [2] розкрила поетику кіноповістей про війну, особливості рецепції питання історичної пам'яті, проаналізувала систему образів «Повісті полум'яних літ».

Але специфіка відтворення образів інтелігентів-патріотів на тлі воєнної дійсності в кіноповістях митця потребують глибшої інтерпретації, що і визначило актуальність обраної для дослідження теми.

Мета статті – розкрити особливості характеротворення, ідейне навантаження образів інтелігентів-патріотів у кіноповісті «Повість полум'яних літ» О. Довженка.

Виклад основного матеріалу дослідження. У художньому доробку воєнної тематики українських літераторів творчість О. Довженка вирізняється глибиною осмислення долі рідного народу за війни, злободенною проблематикою, відтворенням незламності українців у боротьбі з ворогом і драматизму цієї боротьби, у якій гинули кращі представники нашої нації. Як слушно зауважила З. Шевченко, «Увесь воєнний доробок письменника – це одна книга про народ, про Батьківщину, про любов до своєї землі, про її трагедію» [5, с. 18].

Події Другої світової війни знайшли відображення в низці оповідань («Незабутнє», «На колючому дроті», «Воля до життя», «Ніч перед боєм», «Мати» та ін.), кіноповістях «Україна в огні» (1943) та «Повість полум'яних літ» (1944), Незважаючи на пафос радянського патріотизму в останній кіноповісті, де автор оминув «гострі кути» попереднього твору, її за життя О. Довженка не було надруковано.

У «Повісті полум'яних літ», як справедливо наголосив А. Гуляк, «головним героєм війни постав не вождь, як того вимагала офіційна ідеологія, а народ» [3, с. 22]. Не можемо не погодитися і з міркуванням В. Гребньової, що у цьому творі війна стала «...фоном, на якому по-рентгенівськи точно висвічувалися людські душі. <...> В одних вони виявилися незмірно глибокими і чистими. <...> В інших війна оголила дрібні та мілкі душі» [2, с. 140].

Духовно багатими персонажами твору постають у цій кіноповісті, зокрема, представники інтелігенції: директор сільської школи Василь Маркович Рясний, його донька, молода вчителька історії Уляна Рясна, сільський лікар Павло Іванович Вірський, військовий хірург Богдановський.

О. Довженко мав педагогічний фах і деякий час працював учителем, відтак образи педагогів наявні в його творчості. «Ідеал учителя, за митцем, – це "народний" учитель, який є зразком і предметом наслідування для дитини, достойний, авторитетний, пошанований батьками» [1, с. 10]. Цьому ідеалу відповідають герої кіноповісті «Повість полум'яних літ» – представники інтелігентної вчительської родини Рясних.

О. Довженко відтворює дії, вчинки, внутрішній світ людини у змінених через війну обставинах, трактує образ учителя як народного заступника. Із авторської розповіді дізнаємося, що директор школи Василь Маркович Рясний був із вчительської родини, «вчителями були його батько, й дід, і діти його теж були вчителями» [4, с. 408]. Досвідченого педагога, який і дітям своїм (двом

сидам і доньці) прищепив любов до вчительської праці, «поважала вся округа», тож за війни він «...залишився майже єдиним авторитетом на селі» [4, с. 408]. Гідною дочкою свого батька була смілива й відверта Уляна.

Відповідно до особливостей жанру кіноповісті, О. Довженко добирає яскраві епізоди, у яких розкривається моральність персонажів. Автора особливо цікавить внутрішній світ учителя в екстремальній ситуації воєнного часу, коли він випробовується на міцність життєвої позиції інтелігента-патріота.

Почуття, емоції педагога Рясного і його доньки Уляни під час зіткнення з фашистами в сільській школі передано в психологічному авторському зображенні яскравими деталями, порівняннями, призначеними увиразнити й охарактеризувати образи національно свідомих педагогів. Зокрема, коли фашисти ввійшли до класу, де Уляна проводила урок історії, Рясний «відчув, що зараз станеться те страшне, неминуче, чого вже не можна ні відвернути, ні виправити»; усвідомивши, що на нього чекає страта, «ні страху, ні жалю не було в його душі», «на поміч йому прийшов гнів». Уляні ж спочатку «було страшно, як буває страшно в першому бою молодому недосвідченому воїну», але поступово «голос міцнів. В ньому пролунав відвертий уже заклик» [4, с. 410]. Переборовши страх перед ворогом і усвідомивши, що кожне слово може вирішити її долю, молода вчителька в присутності гестапівців охарактеризувала дітям образ князя Київської Русі Святослава як зразок справедливості й добротності, патріотизму та мужності в битвах, і таким чином пробудила в них історичну пам'ять, закликала не коритися окупантам: «В устах молодої вчительки голос народу пролунав невмирущим тисячорічним дзвоном, немовби звідкілясь здалеку засурмили над Дніпром прадідівські сурми, заіржали коні на степових пагорбах, потягло потом і кров'ю древніх січ... Все було зрозуміло до кінця. Все кликало на подвиги» [4, с. 410].

О. Довженко у «Щоденнику» щодо задуму «Повісті полум'яних літ» зазначив: «Треба вкласти в уста персонажів все краще і високе, що сприяло б художній висоті і високій життєвій поетичній правді твору» [4, с. 52]. Це стосується зокрема мовлення персонажів-педагогів, що яскраво увиразнює їхні образи.

Українські вчителі у словесних суперечках із фашистами та їхніми прибічниками проявили національну честь і гідність, готовність захищати свій народ, віру в його вільне життя, небажання поступитися ворогові, зневагу до нього. Так, Василь Маркович, ставши на захист учителів і учнів старших класів, яких мали відправити до Німеччини на примусові роботи, заперечив Шредеру: «Ти не можеш образити мене. Я надто зневажаю тебе» [4, с. 414]. На вихвалання фашиста завоювати Україну інтелігент упевнено відповів: «Я вільний. Я і мій народ» [4, с. 413].

Образи патріотично налаштованих мужніх педагогів розкриваються і у діях. Так, Василь Маркович із презирством плює Шредеру в обличчя, а його дочка, проявивши нежіночу мужність, застрелює кількох офіцерів і солдатів гестапо.

У творі О. Довженка саме педагоги об'єднали учнів у переконанні боротися з окупантами. Вплив їхніх патріотичних настанов на вихованців є незаперечним. І хоча Василь Маркович загинув у нерівній сутичці з ворогом разом із учнями сьомого класу, «безстрашними потомками, якими споконвіку славилася наша земля» [4, с. 414], моральна перевага – за українцями, які залишилися вільними до останку.

«Народ незнищений, коли має міцне духовне коріння, моральність та духовність – запорука його безсмертя» [2, с. 140], – такою, на думку В. Гребньової, є одна з центральних ідей кіноповісті. Погоджуючись із цим твердженням, зазначимо, що саме вчителю належить вагома роль у вихованні патріотизму, відповідальності, людської гідності та інших духовно-моральних чеснот. Вірогідно, тому Уляна Рясна, подолавши безліч фронткових злигоднів і небезпек, повертається до рідного села на вчительську посаду, щоб навчати молоде покоління добра й любові, виховувати справжніх патріотів України.

О. Довженко здебільшого дає опосередковану характеристику Уляні, подану через чийсь спогади. Оповідуючи про долю вчительки після уроку історії в школі, автор послуговується виразами «казали» та «потім казали», підкреслюючи цим романтичність образу, надаючи йому легендарних рис.

Образ Уляни Рясної автор розкрив у кількох епізодах, життєвих ситуаціях, що унаочнюють духовну еволюцію героїні: від учорашньої випускниці педагогічного інституту, чия горда молодість «не могла потаїти своїх почуттів» [4, с. 408] презирства й ненависті до ворога, допомогла перемогти в нерівній сутичці з гестапівцями, до легендарної медичної сестри військової частини, яка «...рятувала наших солдатів від смерті», «перев'язувала їх рани, давала їм свою кров» [4, с. 471–472] і яку із захопленням та вдячністю «...згадували поранені у багатьох похідних госпіталях по всьому щонайважчому шляху війни» [4, с. 439].

Гідним чоловіком для Уляни став Іван Орлюк, мужній у бою та турботливий у родинному житті. Їхній шлюб, на нашу думку, символізує непереможність народу у війні, його шлях до відродження й мирного життя.

Інший, контрастний образ учителям Рясним у кіноповісті – це образ лицеміра, пристосуванця та боягуза Гордія Степановича Мандрики, який «боявся власної тіні» [4, с. 414]. Підлабузнюючись до фашистів, він єдиний залишився на вчительській посаді в сільській школі. У творі словами Уляни автор звинувачує таких інтелігентів з «мілкою душею», які в складний воєнний час не стали заступниками рідного народу, не здійснювали національно-патріотичне виховання молоді: «Це був час героїв і мучеників нашого народу. Шкода мені, що ви не стали ні тим, ні другим. Все життя ви проходили навшпиньки» [4, с. 471].

Як бачимо, автор в образі директора сільської школи Рясного та його доньки Уляни втілює свій ідеал педагога за війни: активна, відповідальна, авторитетна особистість, стійка в патріотичних переконаннях, чийми діями керує любов до рідної землі, історична пам'ять. Для митця вчитель – це людина, яка

виховує найкраще в підростаючому поколінні, зароджує віру в перемогу, любов до Батьківщини.

О. Довженко не залишив поза увагою в кіноповісті й образи лікарів, які самовіддано, часто понад фізичні сили, виконували свою величну місію порятунку людських життів.

Так, образ сільського медика Павла Івановича Вірського повною мірою розкривається під час діалогу з Іваном Орлюком. На суді над фашистами і їхніми прибічниками він виступає в ролі свідка. Зі слів самого героя дізнаємось, що Павло Іванович на війні втратив усіх найрідніших людей: батька, дружину, дітей, утік із концтабору, неодноразово впадав у відчай, проте зберіг відважність, силу волі, ненависть до ворогів і, ризикуючи власним життям, завзято продовжував працювати на благо українців.

Це інтелігент, який усвідомив своє людське призначення – «Людина народжена для радості, праці, для братства» [4, с. 483]) – і цілком йому відповідав. Його фах допоміг врятувати не одного односельця відвідправки до Німеччини на примусові роботи («заражав їх «коростою, лишаями, трахомою» [4, с. 483]), лікарю завдячує порятунком й Уляна.

Інший медик у творі – Богдановський – працював фронтовим лікарем-хірургом, часто не маючи часу на власні потреби, навіть у їжі. Цілодобова праця в екстремальних воєнних умовах позначилася на його портреті: «Гумовий фартух на ньому був у крові, халат у крові. Змарніле від утоми немолоде лице пітне, очі запалені» [4, с. 407].

Звиклий до смертей, Богдановський намагається полегшити біль солдатів, користуючись «рятівною» брехнею. Однак жага до життя воїна Орлюка надає лікареві сили в найскладніших обставинах, дарує йому неймовірну наснагу для подальшої невсипущої лікарської праці, порятунку тяжко поранених воїнів: «Він забув свою втому, свої безсонні ночі й працював, як після чудодійного сну й ванни, працював легко й радісно, і сонце, що вигулькнуло на хвилю з хмар і зазирнуло в операційну, немовби посміхнулось до нього, як обіцянка щастя» [4, с. 434]». Недарма Богдановський дякує Орлюкові за те, що він навчив його жити, адже своїм опором смерті поранений воїн переконав лікаря у важливості не втрачати силу волі й оптимізм у, здавалось би, безвихідних обставинах.

Принагідно зазначимо, що така художня деталь, як сонце, у наведеній вище цитаті, на нашу думку, є символічною та асоціюється з невичерпною життєвою енергією людини, сподіваннями на щасливе майбутнє нашого народу.

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи. У кіноповісті «Повість полум'яних літ» О. Довженко подав власне бачення особистості інтелігента за війни як оборонця, наставника, рятівника свого народу. Діями, вчинками, висловленими життєвими принципами, роздумами персонажів-інтелігентів митець ствердив необхідність їхньої активної громадянської позиції, посилення вимог до особистісних і професійних якостей у складний воєнний час, духовної взаємодії з рідним народом, намаганні власними силами сприяти збереженню нації, протистояти ворогу. Зображені

вчителі й лікарі випробовуються за війни на життєву міць і відповідність якостям інтелігента-патріота. Цих героїв у творі поєднує самовідданість у праці, незламність і моральна стійкість у жорстких воєнних умовах. Образи інтелігентів розкриті за допомогою розмаїтих засобів характеротворення, зокрема, авторського зображення, діалогів, мовлення персонажів, опосередкованої характеристики, зображення героя в дії, вчинках тощо. Персонажі-патріоти формують у реципієнта протест проти аморальності, деспотизму, неповаги до людської особистості, насильства й жорстокості.

Перспективи подальших досліджень в обраному напрямі вбачаємо в системному дослідженні образу інтелігента на тлі війни у творчості українських письменників першої половини ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовкочин Л. Ю. Проблема формування громадянськості молоді у мистецько-літературній спадщині О. П. Довженка: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2009. 20 с.
2. Гребньова В. «Народ, який не знає своєї історії, є народ сліпців» (Творчість Олександра Довженка періоду II світової війни: пошук вічних істин). Дзвін. 1996. № 7. С. 135–141.
3. Гуляк А. Олександр Довженко. Довженко О. Вибрані твори. Київ: Сакцент Плюс, 2004. С. 5–26.
4. Довженко О. Вибрані твори / Передм. А. Гуляка. Київ: Сакцент Плюс, 2004. 512 с.
5. Шевченко З. «Україна в огні» Олександра Довженка в 11 класі. Українська література в загальноосвітній школі. 2000. № 4. С. 18 – 23.

Tetiana Kleimenova. The Artistic Originality of the Ukrainian Patriotic Intelligentsia Images in the Film Story «The Tale of the Flaming Years» by O. Dovzhenko

Abstract. The article reveals the artistic originality of the Ukrainian patriotic intelligentsia images in O. Dovzhenko's film story «The Tale of Flaming Years». The main attention is focused on the specific features of creating characters and their ideological meaning. The images of the intelligentsia (teachers and doctors) in O. Dovzhenko's film story are shown through their actions, deeds, speech, and characteristics of the author. The author's special attention is paid to the inner world and actions of the patriotic intelligentsia in life-threatening war conditions. Such common features of the intelligentsia as devotion to work, [resilience](#), patriotism, and morality have been revealed.

Key words: film story, patriotic intelligentsia image, a teacher, a doctor, war, features of creating a character, inner world, morality.

**МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЛОКАТИВНОСТІ
В КІНОПОВІСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА
«ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»**

У статті окреслено сутність поняття категорії локативності в сучасній українській мові, виявлено та проаналізовано мовні засоби її вираження в кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна».

Ключові слова: мовні засоби, категорія локативності, ідіостиль, лексико-семантичне поле, лексико-семантичні групи.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Категорія локативності – одна з трьох фундаментальних категорії буття і мислення. Простір, рух і час утворюють своєрідну «систему координат», за допомогою якої людина вимірює себе у навколишньому середовищі, сприймає світ та створює у своїй свідомості його образ. Категорія локативності пов'язана зі сприйняттям людиною різних просторових характеристик і відображенням їх у мовленні. Вона об'єднує всі різновиди просторового значення, виражає відображені в людській свідомості різні просторові відношення предметів та явищ: місцезнаходження, дистантність розташування, напрямок руху тощо [3, с. 225]. О. Виноградова зауважує, що локативи займають значне місце поміж інших тематичних груп лексики й складають «одну з найважливіших і найскладніших категорій, що суміжна зі сприйняттям людиною оточуючого світу, зокрема просторових характеристик, і відтворенням його в мовленні» [1, с. 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві відсутня цілісна характеристика мовних засобів на позначення просторових відношень. Локативні словоформи та предикативні структури зі значенням місця розглядали О. Безпалько, І. Вихованець, М. Плющ, І. Слинко, І. Чередниченко та інші. Останнім часом з'являються дослідження категорії локативності за принципом функціональності. Р. Христианінова розглядає ядро та периферію складнопідрядних локативних речень; О. Кардашук на матеріалі прикметників української мови виявляє семантичне поле простору, його структуру та внутрішні зв'язки; О. Виноградова здійснює комплексний аналіз категорії локативності у функціональному аспекті.

Однак поза увагою дослідників залишаються мовні засоби вираження категорії локативності в кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна».

Мета роботи – проаналізувати мовні засоби вираження категорії локативності в кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна».

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгалужену та поширену групу мовних засобів вираження категорії локативності складають лексичні, які можна об'єднати в лексико-семантичне поле локативності, під яким розуміємо

ієрархічно побудовану сукупність мовних одиниць, що належать до різноманітних частин мови й об'єднані спільною гіперсемою «простір». Центр лексико-семантичного поля локативності становлять слова з високим ступенем уживаності, семемами яких є носіями доміантних сем. Периферію становлять лексеми, функціонально менш важливіші, які можуть відноситись і до інших семантичних полів.

Лексико-семантичне поле локативності об'єднує низку лексико-семантичних груп – сукупність лексем, об'єднаних спільною гіперсемою меншого ступеня узавгальнення, ніж польова гіперсема.

У межах лексико-семантичного поля локативності виокремлюємо такі лексико-семантичні групи:

1) на позначення назв земного простору: *земля, степ, долина, гора, поле, ліс, сад, гай, узлісся*: – *Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізросло. Коли вилізає з землі всяка рослиночка, ото мені радість, – любила проказувати вона [2]; Далі баба почала творити про мене пісню, виспівуючи її, як колядку:*

*Та ні орача в полі-і-і, ні косарика в лузі,
Не дай бо-оже [2];*

Часом Десна розливалась так тишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси [2];

2) на позначення назв небесного простору: *небо, сонце, всесвіт*:

– *Мати божя, царице небесна, – гукала баба в саме небо, – голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором! [2]; Прокидаюсь на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці [2];*

3) на позначення назв водного простору: *річка, озеро, болото, вода*: *Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдурих на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву і великі наші батьки починали лаятись, гукати, а потім битися над зачарованою річкою Десною [2]; Річки й озера були глибші, риба більша й смачніша, а що вже грибів та ягід у лісі – не переносити, та й ліси були густіші, трави – вуж не пролізе, хіба тепер трави! [2]; –Е-е! – філософує дід під дубом. – То було колось роси які, та води, та болота довго стояли [2];*

4) на позначення назв напрямків та місця пересування: *дорога, шлях, путь, стежка, роздоріжжя*: *Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питає у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подо-рожньому: – Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй бог здоров'я, – зітхав він лагідно, коли подорожній нарешті*

зникав у кущах [2]; Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує **дорогу** [2];

5) на позначення назв, пов'язаних з геополітикою, цивілізацією: *країна, держава, місто, село, селище*: Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на **Україні** прості люди в бога не дуже вірили[2]; Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалась наша слава[2];

6) на позначення назв ландшафту: *луг, байраки, долини, рови, гори, яр*:

Переїхати треба дві великі калюжі з гнилицями, що ніколи не висихали, два мости, потім знову одну гнилицю, потім два хутори з собаками і село Мале Усте по вузесеньких кручених вуличках, далі треба їхати вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не перекинутись у воду, потім треба було брати праворуч униз і з розгону – через річечку бродом, далі **нагору і з гори**, і знов **на гору і з гори**, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже аж там, над самою Десною, було моє царство [2]; Ще в переплавну середу було її багато по левадах і **долинах**, тому і косовиця в те літо розпочалася пізно [2]; І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу [2];

7) на позначення назв топонімів та мікротопонімів (назви країн, річок, міст і сіл): Подібний вибух розпачу і гніву, вже не на бога, а на нас, дорослих, бачили в нього над **Дніпром**, через півстоліття, коли вдруге плакав він на покинутих київських горах, докоряючи нам усім до одного [2]; Коли трапилась аварія поїзда під **Бахмачем** і клітка мандрівного звіринця поламалась, виплигнув він на волю, глянув навкруги, і так йому, очевидно, стало погано, так остогидли глядачі, й приборкувачі, і все на світі, що він махнув на все та й подався на **Десну** знайти собі хоч трохи відпочинку [2];

8) на позначення назв зелених масивів та рослин: *тютюн, малина, груша, трава, жито, просо, ячмінь, насіння*: Часом удвох із своїм батьком, віддавшись високому собачому натхненню, вони догравались до такого, що гра закінчувалась каліцтвом чи смертю їх партнерів, і тоді обидва артисти або тікали, куди очі дивились, або прудко ховались **в тютюн**, щоб пересидіти гострий період свого шельмування, поки люди не позбирають пір'я і не поїдять засмажені жертви мистецтва. Мати запевняла, що коли ми їли отак у саду курку, обидва Пірати дивились на нас з **тютюну** і по-собачому сміялися з нас [2]; Приємно спати в човні, **в житі, в просі, в ячмені**, у всякому насінні для печі [2];

9) на позначення назв предметів побуту, їх частин: *призьба, вікно, сіни, клуня, комора*: Крім того, Оврамова душа любила молочні плівки, і він здирав їх з гладшшок у **погребі і в коморі** [2]; Бистра текла по вулицях, левадах з піною і аж сичала попід **призьбами** й сінешніми **дверима**, заливала **хліви, кошари, клуні**. Потім, піднявшись аж на півтора аршина зразу, ввірвалась в **хати** через **двері й вікна**[2].

На морфологічному рівні категорія локативності представлена різноманітними мовними засобами, центральними з-поміж яких є

прийменниково-іменникові, прислівникові, дієслівні, прикметникові. Морфологічні засоби виражають просторові відношення, вказуючи на їх початок, продовження і кінець; на локалізацію предметів у трьохмірному просторі; на локалізацію в горизонтальному, вертикальному положенні тощо.

Найрозгалуженіше семантика локативності представлена за допомогою прийменниково-іменникових конструкцій, які передають різноманітні статистичні та динамічні просторові характеристики.

Серед прийменниково-іменникових конструкцій виокремлюються значеннєві підгрупи залежно від стратифікації простору, для позначення якої застосовується обставини місця:

- контактної локативності на уточнення внутрішнього суб'єкта-об'єкта орієнтира: *в, на, зверху, серед* з формами М.в., Р.в., З.в.: *Не міг же він ходити серед телят і коней [2]; Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому...[2];*

- контактної локативності початкового пункту руху на позначення руху із внутрішніх меж предмета або з його поверхні, наприклад: *Я вийшов з провулка на вулицю в надії, що таки зустріню когось, кого б міг вшанувати [2];*

- контактного крайнього пункту руху всередину предмета або на його поверхню (*в, у* із З.в. і *до, посеред* з Р.в, на із З.в. Наприклад: *Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні [2]; З правого і з лівого боку від колодязя з-за клуні журавлиними ключами появляються нові старці [2];*

- контактного шляху руху наголошує на рух у внутрішніх межах конкретного простору або на поверхні предмета (О.в. без прийменника, *по* з М.в., *через* і *крізь* із З.в. Наприклад: *Отже, кинувшись через тютюн у сад, прабаба бухнулась зрозгону на коліна [2]; Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'ятах, і я прудко побіг через сіни і двір до клуні навшипінки, немов по гарячій сковороді, що її лизала баба язиком [2].*

Семантична особливість дистантної локалізації обумовлена в кіноповісті О. Довженка кількісною групою таких просторових прийменників, які передають сутність зв'язку з просторовим орієнтиром:

- загальну дистантну локалізацію (прийменники *поза* і *заз* О.в.), наприклад: *Я поліз попід тином, поза купою гною, мимо гарбузиння [2]; Я вертаюсь з Дунаю до хати, оглядаюсь: аж і мати співає, гойдаючи колыску, і в неї зовсім не хатня мрія, щось зовсім не буденне, ніби сама вона теж лине десь у просторах свого серця, і дівки за вікном на морозі під зоряним небом [2];*

- дистантну локалізацію за ознакою близькості – віддаленості відносно просторового орієнтира (прийменники *біля, коло* з Р.в.): *Після рибалки дід Захарко запалював цигарку і довго сидів біля хати на колодці, дивлячись в одну точку, немовби на поплавок [2]; Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату [2];*

- дистантну локалізацію поміж просторовими орієнтирами (прийменники *між, поміж, проміж* з О.в. або Р.в.): *Духовні особи плавали давно поміж хатами і святили паски, підтримуючи морально-релігійний рівень парафії [2];*

Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю[2];

- локалізацію по колу (прийменники *навколо, навкруг та ін. з Р.в.*), наприклад: *Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах [2];*

- дистантну локалізацію на горизонтальній (прийменники *перед з О.в., за з Зн.в.; повз із З.в., вздовж із Р.в.*) і вертикальній (прийменники *над, понад, під, понад з О. в.; вище, нижче та ін. з Р. в.*) осі. Наприклад: *По дорозі косарі гомонили про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знову бачив навколо себе вгорі їх велетенські спини...[2]; Пахнуть трави над водою [2]; Все моє життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом довгих вудок...[2].*

Серед морфологічних засобів вираження категорії локативності значну роль відіграють прислівники місця, які виражають просторову локалізацію дії або стану:

- прислівники, що ділять простір по горизонталі, поділяємо на дві підгрупи: а) прислівники, що членують простір по осі «перед-зад»: *вперед, ззаду, попереду, спереду, назад* тощо: *Вода, хмари, плав – все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці [2]; «Мабуть, не почув, – подумав я. – Треба вернутись назад і сказати ще раз, голосніше» [2];* б) прислівники, що характеризують простір по осі «право-ліво»: *вправо, ліворуч* тощо: *Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон, щасливий [2];*

- прислівники, які ділять простір по вертикалі: *вгору, високо, вниз, внизу, згори, угору* тощо: *Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні божого грому [2];*

- прислівники, які членують простір по колу: *довкола, навдокіл, навколо, навкруги* тощо: *...виплигнув він на волю, глянув навкруги, і так йому, очевидно, стало погано, так остогидли глядачі, й приборкувачі, і все на світі, що він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку [2];*

- прислівники, що показують різний ступінь просторової близькості (вектор «далеко-близько»): *Ось він стоїть передо мною далеко на київських горах [2]; Курив він такий лютий тютюн, що коло нього ніхто не міг стояти близько [2];*

- прислівники місця за ознакою статичності / динамічності на такі, що мають значення місцезрештування (*ніде, нижче, спереду, поруч, там, десь, ніде* тощо): *І десь коло Спаського вбили його стражники! [2]; Там я і засинав на житі серед пісень, міцно обнімаючи за шию свого яблукатого коня [2];*

- прислівники, які показують напрям дії або руху: *врозтіч, додола, повз*, наприклад: *Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додола і повз до нас*

кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у святому письмі [2];

- прислівники переважно поділяють простір завдяки певним опозитивним парам: *туди – сюди, там – тут, звідси – звідти*: *А тут качки розлітались і сюди і туди* [2].

Просторові відношення у кіноповісті «Зачарована Десна» О. Довженка яскраво виражені за допомогою дієслів, які в мовній свідомості людини уособлюються у двох типах значень: статичної й динамічної локалізованості об'єктів відносно один одного:

- просторове положення – *стояти, сидіти, лежати*: *Довгі роки розлуки з землею батьків, чи то вже так положено людині, що приходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заповняють всю її оселю, де б не **стояла** вона [2]; І дійсно, в нижньому правому кутку картини у диявола в руках **сидів** дід [2];*

- каузативне й автокаузативне просторове положення – *покласти, посадити*: *Тоді я **посадив** усю моркву назад: хай, думаю, доростає, – а сам подався далі шукати смачного [2];*

- переміщення в одному напрямку – *ввійти, вийти, перенести*, наприклад: *Я поліз по під тинном, поза купою гною, мимо гарбузиння, **увійшов** тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима [2]; Ото як **вийти** з сіней та подивись навколо – геть-чисто все зеленета буйне [2];*

- локалізований рух об'єктів – *ворухнутися*, наприклад: *Я боявсь **поворухнути** пальцем, щоб часом мати божжа не побачила з неба, що я тут у малині [2].*

Морфологічними засобами вираження категорії локативності є прикметники:

1) на позначення протяжності у довжину, ширину, висоту, глибину (близький, довгий, широкий, вузький, високий, низький, глибокий, мілкий тощо), наприклад: *А Дунай **широкий та глибокий** [2]; Переїхати треба .. два хутори з собаками і село Мале Устє по **вузесеньких** кручених вуличках... [2];*

2) на позначення особливостей простору (закритий, безмежний, рівний): *Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас **рівними** кучерявими рядочками скрізь поміж огірків [2];*

3) на позначення місцезнаходження предмета, особи у певному просторі чи відносно сфер буття тощо (далекий, близький, небесний, болотний): *Гості пливають на вербових човнах, хвиля хвилю з-за Десни доганяє, часті думи з **далекого** теплого краю везуть мені... [2]; Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь – в дубовій вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в **болотній** воді, на поколупаних стінах [2].*

Значну роль для означення просторових відношень виконують синтаксичні засоби, представлені обставинами місця, складнопідрядними реченнями з підрядними місця, підрядна частина яких вказує на місце, напрям, вихідний або кінцевий пункт дії.

Локалізація синтаксичного простору у кіноповісті «Зачарована Десна» представлена нагромадженням обставин місця, які допомагають читачам краще уявити зображувані пейзажі, а авторові конкретизувати події, зробити широку кінопанораму художнього простору: *Аж ось потроху, тихо-тихо, човен наче захитався піді мною і поплив з клуні в сад по траві поміж деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда [2]; ...далі треба їхати вздовж річки крутим берегом і боятись, щоб не перекинутись у воду, потім треба було брати праворуч униз і з розгону – через річечку бродом, далі на гору і з гори, і знов на гору і з гори, а далі праворуч раз і другий, і знов понад річкою між осик і дубів, і вже аж там, над самою Десною, було моє царство [2]; А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин [2].*

У складнопідрядних реченнях з підрядними місця головна частина з підрядною з'єднується сполучними словами *де, куди, звідки*, яким у головній частині відповідають відповідні прислівники з локативною семантикою *тут, там, десь, туди, кудись, звідти*: *Борода в нього була, як і в нашого діда, зовсім уже сива, тільки посередині, там, де був рот, неначе ткнуло щось рудим квачем [2]; Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм [2].*

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи. Категорія локативності як функціонально-семантична категорія об'єднує всі різновиди просторового значення. Вона пов'язана зі сприйняттям людиною різних просторових характеристик (місцезнаходження предметів та явищ, дистантність розташування, напрямок руху тощо) і відображенням їх у мовленні. Основні мовні засоби вираження категорії локативності (лексичні, морфологічні, синтаксичні) виконують у кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна» текстотвірну функцію, конкретизуючи події та мотивуючи реальну дію. Перспективу окресленої в статті проблеми вбачаємо у подальшому дослідженні мовних засобів вираження категорії локативності в інших творах Олександра Довженка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградова О. В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2001. 19 с.
2. Довженко О. Зачарована Десна. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books /printit.php?tid=866>
3. Нетребчук Л. Н. Засоби вираження категорії локативності в романі Ліни Костенко «Маруся Чурай». *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 43. С. 225 – 228.

Nataliia Medvid, Daryna Sverdlikova. Linguistic Tools of the Expression Locative Categories in Oleksandr Dovzhenko's film story «The Enchanted Desna».

Abstract. The article outlines the meaning of the «locative categories» in the modern Ukrainian language, reveals and analyzes the linguistic tools of its expression in Oleksandr Dovzhenko's film story «The Enchanted Desna».

Key words: linguistic tools, locative categories, individual style, lexical-semantic field, lexical-semantic groups.

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТВОРІВ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

У статті досліджується виховний потенціал літературних творів Олександра Петровича Довженка, їх вплив на виховання юнацтва в кращих українських традиціях. Творчий спадок митця і нині є надзвичайно актуальним і слугує джерелом формування національної свідомості й патріотизму, громадянської зрілості, доброти, людяності, щирості в сучасній молоді.

Ключові слова: Олександр Довженко, виховання, художня література, духовні цінності, моральні цінності, національна свідомість, виховний потенціал художньої літератури.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальним завданням української освіти є виховання громадян-патріотів держави – освічених, активних, креативних, відповідальних, мобільних, «орієнтованих на забезпечення демократичних основ соборності та незалежності України через засвоєння системи загальнолюдських, національних, особистісних морально-духовних цінностей» [2, с. 3].

Загальновідомо, що художня література акумулює в собі невичерпний педагогічний потенціал, що сприяє національно-культурній ідентифікації, формуванню усталеної системи цінностей особистості, це своєрідна школа життя.

Також варто наголосити, що художня література допомагає розвивати в дітей думку, мисленнєву діяльність, емоційно-чуттєву сферу, вміння робити правильний моральний вибір тощо.

Олександр Довженко – не лише майстер художнього слова й кінорежисури, він ще й педагог, його твори містять неабиякий виховний потенціал, адже в них митець правдиво відображає навколишню дійсність, учасником чи свідком якої був сам, а не вдається тільки до художнього вимислу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Творчість Олександра Довженка як письменника та всесвітньо відомого кінорежисера широко висвітлена в наукових дослідженнях літературознавців та мистецтвознавців, зокрема, Г. Авксентьєвої, О. Бабишкіна, Т. Бандури, Ю. Барабаша, Л. Вовкочин, Т. Горанської, В. Гуменної, М. Гуменного, Р. Корогодського, Ю. Кочергана, І. Кошелівця, М. Куценка, Н. Медвідь, А. Новикова, С. Плачинди, О. Поляруша, Є. Сверстюка, І. Семенчука, Б. Степанишина, Н. Яремчук та ін.

З позицій педагогіки творчість митця аналізували О. Безручко, Г. Бондаренко, С. Рашидова та ін.

У загальному контексті впливу художніх текстів на розвиток особистості дитини висловлювався відомий педагог Василь Сухомлинський.

Мета статті: дослідити виховний потенціал літературних творів Олександра Петровича Довженка, їх вплив на виховання юнацтва, формування їхнього світогляду; акцентувати, що творчий спадок митця і нині є надзвичайно актуальним і слугує джерелом формування національної свідомості й патріотизму, громадянської зрілості, доброти, людяності, щирості в сучасній молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, світогляд О. Довженка формувалася у процесі споглядання мальовничої краси придеснянської природи, виховання в сім'ї, впливу народного середовища як носія звичаїв, традицій українського народу. У такому середовищі розвивалися людяність, духовність митця.

Кожен твір Олександра Довженка – це ефективний засіб виховання молоді на засадах патріотизму, людяності, доброти. «Педагогічні ідеї О. Довженка прослідковуються через палітру мистецтва, філософію життя, розуміння ним проблем особи, довкілля і світу» [2, с. 3].

Людмила Вовкочин констатує: «Нині О. Довженка вшановують за мистецьке збагачення педагогічної концепції народної педагогіки, за проектування гуманної особистості, за виведення довкілля в категорію педагогічного інструментарію» [2, с. 3].

Проаналізуємо виховний потенціал художніх текстів Олександра Довженка. У своїй творчості він акцентує увагу на почуттях патріотизму, відповідальності, громадянськості, людської гідності, працелюбності, людяності, чесності, порядності, відповідальності, щирості, любові до природи, вміння жити в гармонії з нею.

1. Любов до природи, захоплення її красою, вміння її бачити в усьому посідають чільне місце в творах письменника. У кожному описі природи відчувається близькість автора до неї. Мальовничі й яскраві пейзажі постають в уяві читача як живі. Та й сам О. Довженко з цього приводу писав: «Я завжди думав, що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем...» [6, с. 55].

«Ми жили в повній гармонії з силами природи. Зимом мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя» [4, с. 25].

«Прокидаюсь на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода, ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В куці — горіхи. В озері воду скаламучу — риба» [4, с. 33].

2. Любов до тварин. Митець описує домашніх тварин як членів родини, які мають свій характер, уподобання, наділені певними позитивними чи негативними рисами. Описи тварин – живі, яскраві, одухотворені.

«Проживав у нас довго собака Пірат. Це був великий на зріст, немолодий вже, поважний і серйозний пес з двома волохатими хвостами і з двома парами очей, з яких верхня пара, коли придивитися ближче, виявлялася парю рудих плям на темному лобі.

... Нічого казати, розумний був, добрий пес. Він користавсь у нас всіма благами собачого життя не тільки за те, що був вірним сторожем і дозорцем. Він був пес-трудолюб. Він любив допомагати в господарстві, виконуючи за власною ініціативою всяку роботу: носив з городу огірки в зубах і складав у саду в одну купку, випивав зайві курячі яйця. У нього підростав уже син, теж Пірат, ще молодий, веселий, спритний собачка. Він веселив своєю артистичною натурою цілий куток. Любив гру. Був, так би мовити, собачим артистом. Грав з телям, з поросятами, курми, грав з голубами й гусьми нашими й чужими. Часом удвох із своїм батьком, віддавшись високому собачому натхненню, вони догравались до такого, що гра закінчувалась каліцтвом чи смертю їх партнерів, і тоді обидва артисти або тікали, куди очі дивились, або прудко ховались в тютюн, щоб пересидіти гострий період свого шельмування, поки люди не позбирають пір'я і не поїдять засмажені жертви мистецтва. Мати запевняла, що коли ми їли отак у саду курку, обидва Пірати дивились на нас з тютюну і по-собачому сміялися з нас» [4, с. 44 - 45].

«Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були нещасливі, ображені мужицькі кінські душі. Були перелякані, заляті, стурбовані або заворожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизька у велике темно-сизе кінське око.

Мурай був уже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, зате розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся часом у болоті, ноги в нього залякали і він падав, між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сіряками й свитками, ми витягали його з болота на сухе за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дививсь на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий кінь, тільки ну абсолютно, аж нінайменшої краплиночки чогось там героїчного, чи мальовничого, чи того, що в піснях і в колядках про коней співають. І не питаєте, — не було й натяку. Ах, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилось їм у нас. Роботи багато, корм поганий, збруя стерта, ніякої пошани. Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотніючи од гніву» [4, с. 45-46].

3. Працелюбність.

«Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем, — легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша» [4, с. 39].

4. Моральні засади українців: доброта, людяність, щедрість, щирість, які завжди були притаманні нашому народу.

«А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро» [4, с. 16].

5. Цінність життя.

«Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проіннятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей» [4, с. 31].

6. Засудження зрадництва й відступництва.

«Але горе тому, хто по злобі, мізерності, по нікчемності душі своєї піддається в фатальну хвилину слабодухості, своїм низьким інстинктам і кине товаришів своїх; і народ свій в ім'я мнимого врятування особистого життя, в ім'я брехливих обіцянок ворога.

Довго і не один раз прокляне він у холодних обіймах ворога свою слабодухість, але вже ніколи не повернути йому чистоти своєї, не повернути йому товариства, не повернути Батьківщини.

Відвернеться від нього гнівна Вітчизна і забуде його і отрясне його, як жалюгідний прах, від своїх ніг. І загине відступник, оплакуючи день і час свого ганебного падіння.

Забуде його мати, забуде батько. Перемінять прізвище його брати й діти. І пропала людина, пропала безслідно й ганебно для всього і всіх на віки вічні» [5, с. 1].

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи.

Таким чином, художньо-мистецька спадщини Олександра Довженка має значний виховний вплив на свідомість дітей і повинна використовуватись в освітньому процесі не тільки на уроках української літератури, а й української мови у якості текстового матеріалу для вправ.

Творчий спадок митця і нині є надзвичайно актуальним і слугує джерелом формування національної свідомості й патріотизму, громадянської зрілості, доброти, людяності, щирості, працелюбності в сучасній молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовкочин Л. Ю. Педагогічна вартісність мистецько-літературної спадщини О. П. Довженка. Вісник Черкаського університету. Вип. 115. Серія : педагогічні науки. Черкаси : Вид. ЧНУ, 2007. С. 11–14.
2. Вовкочин Л. Ю. Проблема формування громадянськості молоді у мистецько-літературній спадщині О. П. Довженка. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки). К., 2009. 22 с.
3. Вовкочин Л. Ю. Творчість О. Довженка – невичерпне джерело формування громадянської гідності молоді: рекомендаційні матеріали для вчителів загально-освітніх навчальних закладів та викладачів і студентів ВНЗ / Л. Ю. Вовкочин; М-во освіти і науки України; ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. 68 с.
4. Довженко О. Зачарована Десна. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=866>
5. Довженко О. Відступник. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4166>
6. Довженко О. Про красу: пам'ятки естетичної думки: збірник статей, промов, фрагментів з листів та щоденників [відп. ред. Л. Д. Гоголев, упор. П. Андрощук, О. Колодієва]. Київ : Мистецтво, 1968. 531 с.
7. Медвідь Н. Проблеми національної психології у творчості О. Довженка. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (10.01.01 – українська література). К., 2000. 16 с.
8. Новиков А. Концепти «добро» і «зло» в художньому світі Олександра Довженка. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство): збірник наукових праць / за ред. О. С. Філатової. № 2 (16). жовтень 2015. С. 197–202.
9. Художній досвід О. Довженка-прозаїка: збірн. наук. статей. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2020. 81 с.
10. Ярошенко Н. Вплив художньої літератури на свідомість читача середньої та вищої школи. *Літературний процес: мова мистецтв і мистецтво мови*. Матеріали V щорічної Міжнародної наукової конференції 4–5 квіт. 2014 р. м. Київ. С. 316–320.

Svitlana Tsinko. Educational Potential of Oleksandr Dovzhenko's Works

Abstract. The article examines the educational potential of Oleksandr Petrovych Dovzhenko's literary works, their influence on the education of youth in the best Ukrainian traditions. The creative heritage of the artist is extremely relevant even today and serves as a source of forming the youth's national consciousness and patriotism, their civil maturity, kindness, humanity, and sincerity.

Key words: Oleksandr Dovzhenko, upbringing, fiction, spiritual values, moral values, national consciousness, educational potential of fiction.

ФОЛЬКЛОРНА ПОЕТИКА ЯК ОСНОВА МОВОСТИЛЮ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

У статті визначено стилістичні властивості та естетичну роль фольклорної поезики, досліджено значення народної пісні у формуванні світобачення та мовомислення Олександра Довженка. Встановлено, що народнопісенні формули сприяють асоціативним зв'язкам, які виникають завдяки словесно-образним, словотворчим і ритмічним особливостям.

Ключові слова: мовомислення, народнопісенність, фольклорна поезика, слово-образ, емоційність, національний колорит.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Із набуттям Україною статусу незалежності розширилися можливості філологічної науки в оцінках творчості українських письменників радянської доби. Це стосується й Олександра Довженка – непересічної особистості, знакової постаті української культури ХХ століття, режисера-новатора, який створив власну поезику кіно, що дало йому змогу майже в кожному фільмі через поетичні тропи, метафоричну кіномову прищеплювати українському глядачеві національне світовідчуття; художника, державного та громадського діяча, сценариста, який започаткував новий літературний жанр – кіноповість; письменника, оригінального й самобутнього майстра слова. Особистість О. П. Довженка, його ідіостиль, для якого характерне поєднання літературної й індивідуально-авторської мови, виважене співвідношення емоційно насиченої і нейтральної лексики, майстерне володіння художньо-образною палітрою та сама природа його таланту завжди привертала увагу широкого кола лінгвістів, літературознавців, мистецтвознавців, культурологів та інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. На сучасному етапі значну цінність у розвитку дослідницької Довженкіани мають праці Р. Корогодського, С. Тримбача, І. Дзюби, В. Марочка, О. Безручка, В. Кудіна та інших. Проте й ці наукові розвідки не висвітлюють повною мірою частини фактів із біографії, творчості та еволюції поглядів митця. Мовностилістичні особливості творчості Олександра Довженка розглянуто в роботах І. Білодіда, О. Поляруша, Л. Новиченко, Н. Сидяченко, Н. Сологуб, Ю. Кочерган, Н. Медвідь, Л. Мацько та ін. Однак, незважаючи на досить ґрунтовний аналіз тематико-стильових аспектів його творчості, актуальним на сьогодні є дослідження народнопісенної основи мовостилю Олександра Довженка у щоденникових записах, що дає широкі можливості глибше проникнути у творчу лабораторію письменника, розкрити оригінальну художню манеру й естетичну позицію митця.

Метою статті є з'ясування впливу фольклорної поезики на мовну свідомість, індивідуальний стиль письменника Олександра Довженка через

розкриття основних семантико-стилістичних функцій народнопісенних традицій у щоденникових записах митця.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фольклорні джерела літературної мови відбивають своєрідність національно-мовної картини світу, втіленої в просторових, часових, морально-етичних поняттях. Мова фольклору – джерело фольклоризму в сучасній літературній мові, за яким, зокрема, визначаються традиційні та новаторські тенденції в розвитку мовностилістичних засобів.

Одним із найплодовитіших фольклорних жанрів для української літературної мови є народнопісенний. Місткі слова-образи, що стають народними символами, обростають відтінками значень, переосмислюються і, набуваючи стійкого фольклорного забарвлення, виходять за межі фольклору, засвоюються стилістичною системою літературної мови.

В українській мові багато слів-символів, що мають фольклорне походження. Вони здавна відігравали роль певних формул, у які закодована інформація потрібного змісту, емоційної естетичної оцінки. Рівень такої інформації був зумовлений пізнавальною діяльністю, розвитком художнього мислення й естетичними надбаннями народу. Символ умовно позначав сутність одного поняття чи явища через інше на основі схожості, подібності, суміжності, тобто фольклорна символіка формувалася на аналогіях між предметами. Наявність у лексемі-символі понятійного ядра та чуттєво-образного уявлення розширила його семантичні межі. Народнопоетичним символам властиві багатозначність і тривалість у мові. Більшість цих символів склалися ще за часів дохристиянських вірувань українського народу і досі використовуються в українській поезії.

Олександр Довженко володів надзвичайно багатим словником з ознаками ліризму, що бере свій початок із поетичної української творчості. У майстерному використанні фольклорних мовних надбань виявляється національна форма світосприйняття письменника.

У процесі засвоєння української пісні відбувалося філософське осмислення різних сфер національного буття народу, що у творчості Довженка виявилось глибинною змістовністю і пластичністю образу. У творах письменника пісня завжди виступає засобомвзаємозв'язку внутрішнього світу автора з навколишнім світом, перенесення у сферу соціального, морально-етичного, психологічного й філософського буття українців. Образно кажучи, через пісню письменник утверджував безсмертя нації [4, с. 5].

Творчість Олександра Довженка живилася народною піснею, її мотивами, образами, характерною символікою, у якій навіть натяк на певний атрибут навколишнього світу викликає певне коло народнопісенних асоціацій. Л. Мацько зазначає, що могутня ліро-епічність щоденникових записів О. Довженка йде від українських дум та історичних пісень. «У багатьох місцях текст прямо перегукується з народними піснями, наповнений фольклорною образністю» [3, с. 304]: *Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свою долю проклинала. Ой синочки мої, синочки, на кого ж ви мене покидаєте? Куди*

ведуть ваші дороги? Хто нагодує вас, хто вас догляне? Де загубите ви свої молоді голови? Хто повернеться? Верніться. Жита, пшениці похилилися у наших степах. Верніться. На кого ви нас покидаєте? Ой діточки наші, куди вас женуть? Покидаєте ви нас на горе, на поталу, на знущання ворогу. Чи знесе ж ворон кості ваші додому? Чи побачите, чи знайдете ж ви могили наші, чи втопчуть нас у землю німці, що й сліду не стане на землі? [1, с. 59]. Саме українська народна пісня, почута ще з дитинства від матері та бабусі, рідна мова, містка, образна, поетична, енергійна, живили життєвою снагою серце і душу митця. Через пісню з покоління в покоління передавалися такі риси, як ставлення до землі, мов живої істоти, шанування старших, прагнення в усьому догодити їм, возвеличення своїх захисників, усталеність традицій, віра в силу колективу тощо. «Олександр визначав, що його як художника сформували думи та пісні народу, безмежна фантазія і виняткова чутливість до всього, що відбувалося в житті» [2, с. 189].

Типовими фольклорними епітетами автор послуговується для характеристики зовнішнього вигляду людини, її віку, вроди, психологічного стану: *козак молоденький; мов матері старесенькій...; чисті слізючки, горючі сльози.*

Фольклорної тональності надають постійні епітети на позначення:

- просторових понять, територій, ландшафту: *чисте поле, бита дорога, степ широкий, свята земля;*
- рослин, птахів: *струнка тополенька, зозуленька безпорадна;*
- абстрактних понять: *зла недоля, бідна доля, святе життя;*
- природних явищ: *місяць ясний, темна ніченька, зіронька ясна, жива роса;*
- предметів: *лукава куля, шовкове сідло, червона китайка.*

Невід’ємними атрибутами народної творчості є слова-образи, що набувають символічного значення. Це «експресивно-стилістичні одиниці, що оформлені за законом народної мовотворчої естетики» [6, с. 214]. Типовими пісенними реаліями представлений рослинний світ у щоденникових записах: *Навколо широченні лани з ніжними зеленими житами, вітроламними смугами. По обидва боки села красиві і стети без садів* [1, с. 348].

Одна з характерних рис словотвору українських народних пісень – наявність великої кількості пестливих і зменшено-пестливих утворень; це помітно і в тексті “Щоденника”.

Здрібніло-пестливі форми із суфіксами **-оньк, -еньк, -к, -ечк, -ок, -ичк, -очк, -чик, -ичок, -ятко, -ц** та ін.: *личко, зозулька, нічка, сестричка, хрестик, пташенятко, ньенько, ненечко, криничка* традиційно є засобами вираження замилювання, жалісливості, ніжності.

Ліричного звучання набуває мова, у якій домінують народнопоетичні слова з емоційно-оцінними відтінками ніжності, голубливості, пестливості. Здрібнілі форми слів фіксуємо в щоденникових записах письменника: *А на картині чи у міжхмарному просторі загублені і маленькі, як річкові піщинки* [1, с. 112–113]; *І мо, тоді крупиночка моїх скорбот і жалів заблимає, як*

найменша зірка на небі, як іскра в полі при дорозі хоч на *хвилиночку тихесеньким світлом* [1, с. 228].

Досить часто демінутивні утворення є засобом вираження жалю, співчуття: *На бідну стареньку хатку, похожу на бабусю, притрушену снігом, наступають бійці... Бідна хатиночка, чого тільки ти не бачила на світі* [1, с. 69].

Традиційними для уснонародного словотвору є прикладкові конструкції з внутрішнім порівнянням, що використовується для характеристики людини. На основі наявної фольклорної моделі автор творить свій оригінальний образ: *Моя слов'янка, україно сумна. З повними очима сліз. З очима-криницями, повними сліз* [1, с. 99].

Письменник удається до засобу поєднання прикметників, якими відтворює кольорові відтінки, почуття: *Хмари були важкі, темно-темно-сині, внизу зовсім чорні, а самий верх десь аж майже над нами вже написано було великими крученими, кричущими мазками жовтої і палевої фарб* [1, с. 112].

Особливої своєрідності в щоденникових записах набувають різноманітні зближення і зрощення, що характерні для мови фольклору. Унаслідок їх синонімічності посилюється естетична й стилістична інтенсифікована виразність: *Учора раннім-рано на зорі почався наш великий наступ* [1, с. 113]; *Село. П'ятдесят домів палає. Дві тисячі трупу, і в льоху одна-однісінька забита жінка* [1, с. 65].

Повторення спільнокореневих слів посилює емоційний вплив на читача, збагачує вислів додатковими нюансами. Але поряд із народнопоетичними елементами типу *доля-доленька, одна-одиниця, вік звікував, з діда-прадіда*, О. Довженко послуговується ампліфікаційними або градаційними рядами в оформленні зіставлюваних компонентів, що надає експресивності викладові: *Стогне земля підо мною, стогне, тужить, стугонить, чує недолю* [1, с. 62]; *Насувається сила ворожа, закута в залізо і сталь, іде смерть наша. Іде смерть, наша наруга* [1, с. 62]; *Як умирали дорогоцінні корови і як плакали над ними баби, як плакала і голосила тітка Уляна, згадуючи, як вона пестила корову, мила їй і готувала до виставки* [1, с. 65].

Народнопісенна традиція в мові щоденника надзвичайно потужна, але порівнянням, що так характерні для мови фольклору, автор надає перевагу рідше, частіше послуговується метафорами: *... жде мати, вдивляючись у небо: де ти, мій соколе, де ти, орле мій сизокрилий, прилітай з неба та й вирви мене з неволі* [1, с. 65].

Народнопісенні сталі звороти *зозуля затужила, пташина в тузі голосила* вказують на високий ступінь туги й розпачу. Посилують сприйняття туги, суму в контексті й сталі народнопісенні порівняння: *Та нещасливий батько горлицею тихо плакав по своєму сину, щоб не злякати солов'я* [1, с. 115].

Ритмічний лад супроводжує вираження високих почуттів, створення філософсько-художніх образів. «Це один із яскравих виявів взаємозв'язку народної ментальності і мови як засобу її вираження. Звичайно, не кожному творцеві це вдається. Але ті, що підсвідомо цим даром володіють, акумулюють

народний настрій і викликають розуміння краси» [5, с. 345]: *Віють собаки, віщують недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і віщують недолю. І реве худоба вночі, і віщує недолю. Біжать миші степами незчисленні на схід і віщують недолю. Сини наші, наша надіє, смутку наш! Ой побіжу ж я за вами, хоч годиночку, поки не впаду на землю* [1, с. 62].

Щоденникові записи О. Довженка свідчать про потужне джерело фольклорної поетики, що надає творам своєрідного національного колориту, емоційності, інтимізуючого тону. «Історичні обставини спричинилися до того, що художня культура української національної мови найбільшою мірою спиралася і спирається, орієнтувалася і орієнтується саме на фольклорну мовну культуру» [6, с. 218].

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи. Отже, уживання фольклоризмів засвідчує не тільки знання письменником народної творчості, а, що набагато важливіше, є показником національного типу мислення. Це можливо тільки за умови генетичного й органічного введення цих структурних елементів стилю в індивідуально-авторський стиль митця. Мова «Щоденника» є безперечним прикладом такого органічного поєднання. Завдяки народнописаним компонентам текст набуває підвищеної експресивності, має інтимізуючий характер і створює самотні образ автора, який постає перед нами як глибокий лірик із надзвичайно чутливим і навіть вразливим сприйняттям навколишнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довженко О.П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи / ред. рада В.Шевчук та ін.; упорядник вступ. статті та примітки Р.Корогодського. Харків: Фоліо, 1994. 655 с.
2. Кудін В. Зоряний шлях : Художньо-документальна повість К. : Парламент. вид-во, 2004. 224 с.
3. Мацько Л. Зачарований Україною і словом (про мову “Щоденника” Олександра Довженка // Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр”. К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. С. 303–308.
4. Медвідь Н. О. Проблеми національної психології у творчості О. Довженка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література”. НПУ імені М. П. Драгоманова. К., 2000. 15 с.
5. Русанівський В. М Світогляд і мова. *Мовознавство*. 1989. № 2. С. 3–11.
6. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови. Запоріжжя : ЗДУ, 2002. 351 с.

Nataliia Kharaman. Folklore Poetics as a Basis of Oleksandr Dovzhenko's Linguistic Style

Abstract. The role of folklore sources in literary language is analyzed in the article. It is determined that the language of folklore is a source of folklorism in the modern literary language, which reveals the traditional and new trends in the development of language stylistic means. It is found that one of the most prolific folk genres for the Ukrainian literary language is the genre of folk song. Informative words-images, which become folk symbols,

accumulate a lot of meanings, are rethought and go beyond the limits of folklore, are assimilated by the stylistic system of literary language.

Ukrainian language contains a lot of words-symbols with a folklore origin. For a long time they have played an important role as certain formulas, which are composed of the coded information of desired content and emotional aesthetic assessment. The significance of the Ukrainian folk song in the formation of O. Dovzhenko's worldview and linguistic thinking is considered. It was found out that folk lyrics, its motifs, images, characteristic symbolism, in which even the allusion to a certain attribute of the world causes a wide range of folk associations, were one of the most significant sources of O. Dovzhenko's works. It is clarified that the regular epithets, used to describe plants, birds, abstract concepts, natural phenomena, objects etc., provides diaries with the folk tone. It is noted that one of the most characteristic feature of the word-formation of Ukrainian native songs is the presence of a large number of diminutive structures. Diminutives with semantics of diminishing, gentleness, emotional appraisal, and intimacy are noticeable in the text of "Diary" written by O. Dovzhenko. Diverse lexical links that are typical for the language of folklore acquire special peculiarity in the diaries. As a result thanks to their synonymy aesthetic and stylistic expressiveness is enhanced. The rhythmic system of texts, which accompanies the expression of high feelings and the creation of philosophical and artistic images, is characterized in the article.

It is found out that folk singing formulas promote associative links that arise due to verbal-figurative, word-building and rhythmic peculiarities. The stylistic characteristics and aesthetic role of folklore poetics are determined.

Key words: linguistic thinking, folk singing, folklore poetics, word-image, emotionality, national flavor.

ВОЄННА ТВОРЧИСТЬ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА : МЕТОДИЧНИЙ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ

У статті висвітлюється тема Другої світової війни, порушеної у творчості О. Довженка. Автор акцентує увагу на проблемі національного патріотизму і зрадництва, стражданні людей, протиставленні добра і зла, порушена жіноча тема.

Ключові слова: Друга світова війна, національний патріотизм, зрадництво, страждання людей, добро, зло.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Що таке війна? Війна – це біль і страждання. Скільки гіркості, самотності і смерті несе в собі це слово. Мрія кожної людини – жити в мирний час, але, на жаль, в усі часи ми відчуваємо за собою холодний подих війни. Завжди є люди, які вважають, що вирішення конфліктів шляхом убивства – це цілком правильне рішення. І, як ми бачимо, 21 століття не стало виключенням. Раніше, коли слухаєш розповіді очевидця подій Другої світової війни, ти, звісно, відчуваєш весь жах, людський біль, сум, втрати близьких людей, але усвідомити весь масштаб війни ти все ж таки не можеш. Але тепер, коли ми самі стали очевидцями кривавої, страшної війни за нашу країну, за наш народ, ми, як ніхто інші, розуміємо що ж таке війна.

Війна – це страшне випробування в житті кожного, хто спіткнувся з цим лихом сьогодення. Під час війни яскраво проявляються риси характеру особистості: дехто з нас здатен до вершинних злетів духу, дехто опускається до негідних низьких учинків. Художників, поетів, письменників, митців завжди хвилювала тема поведінки людини на війні, яку вони розкривали в своїх творах.

Тема війни є однією з домінуючих в українських письменників, якими сказано і написано про це дуже багато. І це зрозуміло: вся історія нашого народу пов'язана з постійною загрозою іноземного вторгнення, з необхідністю відстоювання своєї свободи і незалежності. З українських історичних дум і пісень, поетичних і прозових творів про Другу світову війну ми дізнаємося про подвиги наших дідів і прадідів, завдяки їм краще усвідомлюємо, які страждання приносить людству війна.

Цілком закономірно, що серед творів українських митців про людину і народ на війні особливо виділяються оповідання й кіноповісті Олександра Довженка (1894—1956).

Під час Другої світової війни творчість О. Довженка не розглядалась, сьогодні, ми вважаємо, його діяльність є актуальною для України – твори письменника допомагають зрозуміти цінність життя і незалежність країни.

Слід звернути увагу на те, що війна стала великою, як життя, як смерть. Воює все людство. Ніби земна куля влетіла в якусь криваву божевільну

туманність. Війна стала життям людства. І тема війни, отже, на довгі роки буде основною темою мистецтва...

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Місію досліджування воєнної творчості митця взяла на себе велика кількість науковців, зокрібно І. Рачук, Ю. Барабаш, І. Корнієнко та ін.

Мета нашої статті - висвітлити тему Другої світової війни, порушеної у творчості О. Довженка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одну з найбільших трагедій нашого життя – Другу світову війну – не зміг замовчати жоден письменник, особливо ті, хто був на фронті, чиє дитинство опалила війна. Ще з початку війни у О. Довженка було бажання поїхати на фронт, адже він не міг знаходитись осторонь того, що відбувалось. Це характеризує його як цілеспрямовану, загартовану людину, яка у такий спосіб хотіла показати свій біль за український народ, гнів до фашизму. На фронт письменник потрапив у лютому 1942 року. За таких обставин розпочинається перший етап творчості письменника воєнного періоду (1941–1943), перші його твори під назвою «До зброї», де він писав: «Сьогодні Гітлер своїм злочинним нападом почав проти нас війну. Сьогодні Радянський уряд відповів оголошенням священної війни проти Гітлера і його розбійників... До зброї, Україно» [2, с. 37]. Ми можемо говорити про статті, які «сповнені гнівом проти німецьких загарбників» [3, с. 154] – це «Душа народу не подолана», «Нічим нас не візьмеш», «Я бачу перемогу».

Особливої актуальності набуває тематика і проблематика творів, які перетинаються з тим, що зараз відбувається в Україні: «Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані всі міста, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей...» [1, с. 45]. За наших часів, ми бачимо страшну реальність як у часи Другої світової війни, тільки замість Німеччини загарбницьку війну веде росія: наша Ненька страждає від ран, поневічених війною – це Буча, Ірпінь, Харків, Ізюм... Не можна не згадати про свій біль, батьківську хату, яка знищена загарбниками в селищі Руська Лозова.

Українські міста і села палають у вогні, перетворюються на руїни. Народ переживає трагедію, коли наші військаз мушені були тимчасово відступити. За таких обставин, почалася довга окупація, яка спричинила партизанську боротьбу в Харківській області, де за допомогою підрозділів тероборони і Кракена звільняють окуповані території:

Війна прийшла на нашу Неньку,
Прийшла підступно, як все зло.
Прийшла від «брата», від «сусіда»,
Якому в злиднях все одно.
І криком закричала Ненька,
Страждали Буча і Ірпінь.
Прохала помочі, волала,

Звала до захисту синів!
І встали діти України,
Забули всі свої діла.
Женуть синів собачих звідси,
Звільняючи усі міста.
Зметуть з землі, очистять Неньку,
Загонять нечисть у яри.
А наша мила буде квітнуть
Гарнішою, ніж до війни.

Повертаючись до творчості Олександра Довженка, можна зробити висновок, що він безмежно любив свій український народ, доля якого глибоко хвилювала митця. Письменника ахоплювало те, що незважаючи на темноту і злидні, українському народові вдалося зберегти чистоту душ, волелюбство і високу мораль.

В реальному житті війна пройшла по землі, залишаючи після себе сльози, кров, трупи, обгорілі хати, розпалюючи у серцях ненависть та гнів. Він виливається назовні, гнів за змучену рідну країну, за знівечені долі людей, яким довелося пережити жахливі роки. Так було за всіх часів. Це загальне лихо, яке об'єднує народ у єдине ціле. Що може бути страшніше, коли люди мають душу і розум, знищують один одного. Мир і війна – слова-антоніми, поняття-антоніми. Жах Другої світової війни, 4 роки чинили наругу над людьми. Саме ці події розгорнув талановитий письменник у своєму творі «Україна в огні», зобразив реалістичні події Другої світової війни і показав актуальні, передусім, національні проблеми, трагізм українського народу. Він був пронизливим, справжнім, жодного фальшивого слова, тільки правда про людей. Коли читаєш цей твір, душа болить і плаче за наш народ. О. Довженко показав трагічні сторінки з історії України, показав тим самим протест людини, яка хотіла поновити свою країну. Своім твором митець закликає людей до миру.

Цілком природньо, що О. Довженко порушує тему зради, з презирством показує українських старост-зрадників, поліцаїв. У поєдинку зустрілись командир партизанського загону Лаврін Запорожець і Заброда (« На колючому дроті»). Неможливо і страшно подумати, що односельці – вороги, один бореться за волю і незалежність народу України, інший – за своє добро.

Безперечно, народ і захисники України люблять свою батьківщину, зневажають смерть, однак ідуть на неї заради звільнення рідної землі, тому і німці, і орки вражені героїзмом українців, український народ не можна підкорити, знищити.

О. Довженко говорив у своїй військовій творчості про те, що саме народ страждає, мучиться, помирають кращі його сини і дочки: «Яка величезна безліч жертв війни, калік безруких, безногих, поранених і покалічених живе сьогодні в глибокому тилу... А скільки вдов, скільки сиріт! Чи це не трагедія народу? [1, с. 46]

У своєму щоденнику письменник констатує, що зроблено багато зла, яке ми не можемо приховати помстою, люттям.

Необхідно звернутись до висоти розуму. Ця висота розуму і повинна перемогти.

У своєму творі Олександр Довженко возвеличував патріотів, героїв війни, Батьківщини, кохання. У той самий час він засуджував радянську владу за трагедію свого народу. Довженко завжди шукав відповіді на болючі питання, такі, як зрадництво, ціна перемоги. Автор робив великий акцент на утвердження думки про силу, невмирущість народу України. Тому образ України, захопленої фашистами, є головним.

У творі кілька сюжетних ліній: доля роду Запорожців та інших учасників бойових дій; лірична лінія Олесі й Василя; лінія Христі Хуторної; учинки ворогів і поведінка Лиманчука. Прикметно, Довженко-письменник не просто веде оповідь про події – він висловлює власне бачення причин поразок, зради, зневіри через ліричні відступи, аналітичні роздуми.

Родина Запорожців – це мікромодель України. Тому важливим композиційним елементом є пісня «Ой піду я до роду гуляти», яку співають Запорожці на початку твору. Вона символізує єдність родини і злагоду в ній, а отже єдність українського народу.

Олександр Довженко був майстром свого діла, тож у своїй кіноповісті він зміг висвітлити зовсім різні проблеми, не схожі між собою. Такі, як : проблеми батьків і дітей, війни і миру, зради, патріотизму, кохання і вірності. Особливо його зачепили проблеми виховання молоді й відсутність національної гордості.

Довженко, як ніхто інший, сміливо й реалістично передав гіркоту поразок і відступу та героїзм українського народу в боротьбі з фашизмом, розвінчував сталінську концепцію класової боротьби. Болючі роздуми Довженка про причини денационалізації українців «озвучують» німці. «Людвігу, ти мусиш знати, у цього народу ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. У них немає державного інстинкту...», – повчає німецький комендант свого сина. Довженко був одним із перших письменників, хто так сміливо й правдиво показав розтерзану Україну. На тлі подій, які відбуваються, у тихий літній день на Україні, проводжала мати синів на війну серед жнив, які горіли. Тут поруч, під вербою стояла дівчина.

Наскрізним у творі є образ України, понівеченої фашистами. Автор використовує епітети – кривава, розбита, поруйнована, зображує світанок, коли зайшов місяць і зорі давно погасли. Було тихо, і тільки далеко було чути грім.

Події розгортаються таким чином, де багато описів – краєвидів, вони відворюють красу України, її мальовничу природу. Це наша багатюща земля, вона оспівана в піснях. Наприклад, Христя Хутірна клянеться командирові партизанського загону святою землею. На цій землі було полум'я, горіло все, не залишилось ні хати, ні садочків – Україна стала великою руїною. Звісно, Україна – це передусім українці, за твором працюючі, терплячі, мужні.

Народна пісня супроводжує все життя українських героїв, вона є виразником їхніх дум і мрій.

Силу і мужність українського народу автор утілив у чоловічих образах родини Запорожців – Лавріна та п'ятьох його синів. Запорожці – люди працьовиті, веселі, горді. Довженко виділяє образ Лавріна, виданий поліцаєм, катований фашистами, він не втрачає мужності, силу черпає в ненависті до окупантів. Лаврін був людиною загартованою, він запалив жагою свободи інших у концтаборі, виводив людей на волю.

З образами чоловіків пов'язані битви між гітлерівцями і червоноармійцями, визвольна боротьба партизанів, страшний був світ у бою. Цілком природньо, Україна була в круговерті війни, палала у вогні. О. Довженко звернувся до жіночої тематики, він утілив і трагічний, і прекрасний образ жінки, обумовлюючи загальний образ України. Перередусім це берегиня роду – Тетяна, її дочка Олеся, Христя Хутірна тощо. Усі жінки змальовані автором з великою симпатією. Передусім, слід зупинитись на яскравому жіночому образі – це Олеся. Вона, на наш погляд, ідеал української дівчини. Красива, скромна, співуча, обдарована натура, добра, роботяща. Олеся дуже переживає окупацію, вона патріотка свого народу. Вона вигукує, що буде з її рідним селом, з усією Україною.

Прикметно, що усі жіночі образи повісті трагедійні, образ Христі серед них – найтрагічніший. Вона не вчинила жодного злочину, її повели на жахливе судилище, вона йшла, наче падала з висоти, а парашут не відчинився; земля тягла до себе – ось таке в неї було враження і відчуття. Героїня стала обвинувачем судді і силою народної правди засудила його до вічної ганьби.

Олеся і Христя – два основні компоненти образу України: перша – її поетична душа, друга – її трагічна доля.

Немає сумніву, що війна – це лиха година для людства. У творах воєнного лихоліття Олександра Довженка, ми бачимо, які вони, воєнні часи пройняті болем і тривогою митця про загарбану фашистами Україну, про героїзм простих людей, про трагедію народу. У такі скрутні часи ми повинні залишатися адекватними людьми, бо війна – це подія, яку треба не тільки пережити, але й осмислити. Вона не тільки руйнує, але часто веде до згуртування народу, до емоційного, культурного, морального, етичного сплеску. Вона об'єднує людей у єдиному пориві проти спільного ворога. Проте, наголосимо, що нормальна розсудлива людина ніколи не підніме зброю проти собі подібних і не візьме участь у війні.

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи. Отже, Олександр Довженко – один із тих письменників, якому випало жити в надзвичайно важкий час. На очах у нього відбувалися грандіозні битви, мільйони людей загинули під час громадянської війни та війни з німецькими фашистами. І серце Довженкове не могло не відгукнутися на страждання рідного народу. Він сам був на фронті, на власні очі бачив горе, сльози, кров і своїм обов'язком вважав оспівати безсмертний подвиг українців, показати всьому світу безмір їхніх страждань і велич героїчних звершень.

Тому, саме завдяки О. Довженку і його безцінній праці над своїми творами, ми можемо досягнути і зрозуміти складність протиставлення культурної і політичної дійсності воєнних років. Це можна підтвердити вище описаними методологічним і літературознавчим аспектами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довженко О. Вибрані твори / Передм. А. Гуляка. К., 2004.
2. Довженко А. Собрание сочинений: В 4 т. К., 1969. Т. 4. 512 с.
3. Куценко М. Сторінки життя і творчості Довженка. К., 1975. 339 с.

Alla Karas. Oleksandr Dovzhenko's Military Works: Methodological and Literary-Critical Aspects

Abstract. The article highlights the theme of the Second World War raised in O. Dovzhenko's books. The author's focus is on issues of national patriotism and treason, human suffering, the confrontation between good and evil, and the female theme.

Key words: the Second World War, national patriotism, treason, human suffering, good, evil.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЛЕКСИКИ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

У статті досліджуються стилістичні функції військової лексики в ідіостилі Олександра Довженка. Емоційна забарвленість лексем на позначення воєнних реалій у контексті художнього твору увиразнює індивідуальний стиль письменника, насичує його експресивністю, передає настрій та переживання героїв, особливості їхнього характеру та поведінки.

Ключові слова: військова лексика, ідіостиль, стилістичні функції, лексема, експресивність.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Військова лексика посідає особливе місце в лексико-семантичній системі сучасної української мови, оскільки належить одночасно і до загальнонародного словникового складу мови, і до лексики обмеженого вживання. Найширше така лексика представлена в художніх творах військової тематики, у яких письменник послуговується номінаціями, пов'язаними з армією, військовими діями, бойовою зброєю тощо.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Дослідженню військової лексики присвячені наукові праці С. Ледяєвої, Л. Скрипник, Ф. Філіна, П. Черних. Роль і місце іноземних запозичень у формуванні військової терміносистеми вивчали й А. Соболевський, І. Огієнко, Р. Сидоренко, Г. Халимоненко.

Особливості функціонування військової лексики в ідіостілях різних письменників досліджували А. Бурячок, П. Ковалева, В. Горобець, А. Генсьорський, В. Задорожний, Л. Мурашко та інші, однак стилістичні функції військової лексики в художньому мовленні Олександра Довженка не були предметом спеціального вивчення, що і зумовлює актуальність нашої публікації.

Мета статті – дослідити стилістичні функції військової лексики в ідіостилі О. Довженка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед українських письменників особливу увагу привертає творчість Олександра Довженка, автора багатьох творів воєнної тематики, а саме: «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Стій, смерть, зупинись!», «На колючому дроті», «Незабутнє», «Перемога», «Ніч перед боєм», «Невідомий», «Мати», «Тризна», «Федорченко», «Бронза»; «У полі», «Капітан Ус»; «Слава», «Воля до життя».

Військова лексика – слова та вирази, які обслуговують воєнну сферу життя народу, армію, флот, військові сили, оперативно-тактичне мистецтво тощо – в ідіостилі О. Довженка представлена різноманітними лексико-семантичними групами: 1) на позначення назв збройних сил, родів військ, підрозділів (*армія, рота, батальйон, інженерна служба, резерв*); 2) на

позначення зброї та боєприпасів, воєнної техніки (*танк, бронетехніка, міна, вибухівка, набої, патрони, бомба*); 3) на позначення ієрархії військових звань і посад (*генерал, полковник, курсант, лейтенант, майор, начальник гарнізону*); 4) на позначення назв військового одягу, предметів обмундирування та військової атрибутики (*гімнастерка, орден, шапка, мундир*); 5) на позначення слів із організації військової служби (*конвой, патруль, вартовий, команда*); 6) на позначення назв військових споруд (*комендатура, гарнізон, застава, тиловий госпіталь*); 7) на позначення назв розташування військ (*плацдарм, фронт, укріплена позиція, база, штаб*); 8) на позначення тактики ведення бойових дій (*бій, атака, маневри, повітряний бій, оборона, вогонь*).

Важливим аспектом вивчення військової лексики є виявлення її стилістичних можливостей. Для опису військових умов і подій у творах Олександр Довженко використовує військові терміни у прямому значенні та терміни, що співвідносяться із загальнономовними словами. Один із художніх прийомів – зіткнення військового терміна та його загальнономовного синоніма, часто метафорично забарвленого: *«Снаряди бовталась у воду і рвалися на дні, і з глибоких тихих ям і затонів вивертались жовто-білими черевами розірвані величезні соми, сазани, щуки та інший загублений риб'ячий рід»* [2]; *«Вже бігли крізь зарості цілі підрозділи, а звідкілясь з південного заходу, з лівого флангу, майже з тилу, насувався гарматний ураган»* [1].

Стилістична інформація подається не лише через слововживання, а й через використання словосполучень, стійких мовних зворотів. Настрій твору створюють ритм, інверсія, інтонація, називні речення, повторення слів, точні деталі, дієслівна та насичена епітетами тканина тексту. Наприклад: *«По шию, по рот у холодній воді брели болотами на схід многи тисячі бездоганих героїв-страдальців, немов розкидані негодую величезні журавлині ключі. Піднімали над мокрими головами рідну свою зброю, партійні квитки, все, що було дорогого, виносили віру в серцях, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, вічної світлої пам'яті героїв»* [1].

Для опису радянських солдатів О. Довженко використовує одиниці з позитивною семантикою та стилістичним забарвленням: *«Це був воїн, безстрашний месник, подібний до прадідів своїх, ім'я яких він носив»* [2].

Під час опису німецьких окупантів автор вживає іронічну та лайливу лексику: *«Потім німецькі наймити, ремісники і прикажчики кинулись до хат усіх, хто був у партизанському реєстрі»* [2]; *«Він недавно прибув до загону з Великої землі з високою місією чинити в самому пеклі боротьби справедливий суд над підлими відступниками, запродацями, націоналістами-душогубами та іншим пропащим людом»* [2]; *«Людвіг... був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палійств і гвалтувань»* [2].

У фрагменті твору *«Він недавно прибув до загону з Великої землі з високою місією чинити відступникам, запродацям, націоналістам-душогубам та іншим пропащим людом»* [2] письменник використовує

розмовне слово «душогубам» і книжне «відступниками, націоналістами», щоб уникнути повторів і піднести естетичну цінність фрази.

Цілком очевидно, що більш конкретні найменування ворога вживаються в множині, проте більш загальні поняття, що тяжіють до книжної лексики: *ворог*, *супротивник*, частіше використовуються в однині і мають узагальнювальне значення.

Слово *ворог* вживається у збірному значенні, що наочно ілюструє приклад із повісті «Україна в огні»: «*Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена **ворогом**, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для **ворога** хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти*» [2].

О. Довженко за допомогою військової лексики та її метафоризації майстерно змальовує бій, наприклад: «*Гармати **стрибали**, мов люті собаки, і **рявкали**, й **вили**, й **металися** в скаженому осатанінні*» [1]; «*Бій точився недовго, не більше двох днів, але був він **запеклий і кровопролитний**, яких небагато було у фашистських тилах*» [2].

Військова лексика, органічно доповнюючи художній текст, допомагає читачеві відчутти і зрозуміти психологічний стан героя, наприклад: «*Орлюк вибрався з **вогневого котла** якимсь чудом. Коли оглянувся, кілька **ворожих танків** уже горіло, а один, найближчий до нього, злетів у повітря від прямого влучання й вибухнув такою буйною багрово-чорною **кулею**, що в нього серце затріпотіло, мало не луснувши, й гаряча хвиля ніби жаром сипнула*» [2].

У творчості О. Довженка широко представлені семантичні явища, характерні для загальноновживаної лексики: *синонімія* (наприклад, у розмовній мові у вигляді терміна та загальнономовного слова: *літак-машина, відступати-відходити*), *варіативність* (*танк-бронетранспортер*), *антонімія* (*перемога-ураження, настання-відступ*), *багатозначність* (фронт у значенні «лінія розгортання збройних сил та їх зіткнення з супротивником біля військових дій і фронт у значенні «район (смуга, зона) території, де ведуться бойові дії»). Ці мовні явища використовуються у мові художніх творів О. Довженка як стилістичні прийоми.

Широко використовується розмовна військова лексика, яка не завжди згадується у військових словниках. Однак вона легко виявляється в тексті художньої літератури про Другу світову війну, частково або повністю засвоюючись загальнолітературною мовою, і широко використовується письменником для стилізації розмовної мови, приміром: «*Коли зілля подіяло і солдати, втративши розум, упали в дурний регіт і веселий гармидер, він **погнав їх в атаку** під **ревище сирен, свист і тріск автоматів***» [2].

Емоційність надається тексту додатковими засобами, що виникають у смисловій структурі слів у певному контекстуальному оточенні (метафоризація, порівняння, символізація). Наприклад: «***Високе полум'я гуло** у саме небо, **тріщало, вибухало глухими вибухами**, і тоді великі солом'яні пласти огню, немов душі українських розгніваних матерів, літали в темному димному небі і*

згасали далеко в пустоті небес. Повішені дивилися вгору з *страшних своїх шибениць*, ще гойдаючись на них і одкидаючи на землю незабутні моторошні тіні. *Горіло все село*[1].

Висновки дослідження. Отже, аналіз стилістичних функцій військової лексики в ідіостилі О. Довженка засвідчив широкий спектр можливостей лексем на позначення воєнних реалій. Були виділені основні стилістичні функції військових лексем у художній творчості письменника: номінативно-стилістична, експресивна, зображувально-виражальна. Унікальність і значущість військових номінацій як могутнього засобу експресивного вираження та емоційного впливу на читача робить їх використання виправданим. Військова лексика у контексті художніх творів Олександра Довженка увиразнює індивідуальний стиль письменника, насичує його експресивністю, допомагає глибше передати колорит епохи, настроїв та переживання героїв, особливості їхнього характеру та поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довженко О. Повесть полум'яних літ. URL <file:///C:/Users/%D0%86%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/dovzhenko-oleksandr-petrovych-povist-polumianykhlit870.pdf>
2. Довженко О. Україна в огні. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=876>.

Anastasiia Derevianko. Features of the Functioning of Military Words in O. Dovzhenko's Works of Fiction

Abstract. The article examines the features of the functioning of military vocabulary in O. Dovzhenko's works of fiction. The emotional coloring of lexemes to denote war things and facts in the context of an artistic work emphasizes the writer's individual style, fills it with expressiveness, and conveys the mood and feelings of the figures, some features of their character and behavior.

Key words: military vocabulary, individual style, stylistic functions, lexeme, expressiveness.

РОЗДІЛ 2. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ, ЛІНГВІСТИЧНИЙ І МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТИ

УДК 821.161.2

Наталія Ушакова

ТЕМА КОЗАЦТВА У ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

У статті проаналізовано особистісні передумови звернення Миколи Гоголя до теми українського козацтва та розвиток цієї теми в творчості письменника від його ранніх творів до комплексного втілення концепту козацтва в образі Тараса Бульби. Багатовимірність творчості М. Гоголя визначає величезну кількість напрямів літературознавчих досліджень творів письменника, присвячених художній інтерпретації феномену українського козацтва. Уточнення лінгвокультурного статусу образу головного героя повісті «Тарас Бульба» дозволило використати для його характеристики термін «лінгвокультурний типаж».

Ключові слова: лінгвокультурний типаж, «Тарас Бульба», тема українського козацтва.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Вітчизняні літературознавці відзначають, що літературна спадщина М. Гоголя до цього часу досліджена нерівномірно [11, с. 49]. За результатами огляду тематики творчості письменника та аналізу стану вивченості його спадщини І. Фісак підкреслює, що «серед творів письменника, до яких найчастіше звертаються дослідники, відзначимо збірки «Вечори на хуторі близ Диканьки» та «Миргород», поему «Мертві душі» та п'єсу «Ревізор», петербурзькі повісті, а з середини 90-х років ХХ ст. – «Вибрані місця з листування з друзями» [11, с. 49]. Різним аспектам гоголезнавства присвячено роботи Н. Жаркевич, В. Мацапури, О. Ковальчука, А. Новикова. Широта проблематики творів генія української літератури спричинила багатовимірність і багатоаспектність літературознавчих досліджень. У роботах Ю. Барабаша, В. Воропаєва вивчаються питання методу, поетики письменника, особливості етнокультурного простору його творів. Морально-філософські погляди М. Гоголя, особливості його духовного розвитку і сприйняття світу і людини, народнопоетичні традиції, міфопоетика митця є предметом величезної кількості дисертаційних досліджень [11]. Науковців цікавлять також ремінісценції гоголівських мотивів у творчості сучасних українських письменників [9, с. 9].

Одним із головних напрямів художнього осмислення та розкриття світогляду, характеру, традицій українського народу у М. Гоголя є тема козацтва.

Мета статті – аналіз діалектики теми козацтва у творах М. Гоголя, визначення основних аспектів її інтерпретації письменником.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Тема козацтва є одним із провідних мотивів творчості М. Гоголя і потребує системного розгляду багатьох аспектів. Уже в «Вечорах на хуторі близ Диканьки» спостерігаємо звернення письменника до зображення звичаїв, традицій, характерів українських козаків. А завершальним складником збірки «Миргород» є повість «Тарас Бульба», де головним героєм стає саме людина, яка уособлює головні козацькі якості.

Доцільно звернути увагу на те, що питання історичного минулого України, козацтва, Гетьманщини належать до тем, які цікавили М. Гоголя протягом усього життя. Витоки цього інтересу лежать ще в дитинстві і юності письменника, які він провів в атмосфері українських фольклорних традицій, історичних дум про героїчне минуле. Майбутній автор «Тараса Бульби» «розкошував» серед царства книг у бібліотеці Д. П. Трощинського [10]. «Все це збуджувало уяву, хвилювало юного Гоголя. Найбільше йому припали до душі устрій життя, звичаї, поведінка представників козацьких родин. Все зібране, вивчене згодом яскраво постало на сторінках повістей з українською тематикою, що увійшли до збірок “Вечори на хуторі біля Диканьки” та “Миргород”, які швидко набули популярності серед читачів» [10, с.74].

Сюжети ранніх повістей М. Гоголя спираються на народні легенди (про чарівну квітку папороті, відьом, чорта, продану душу), а головні персонажі схожі на героїв казок. Романтизм і казковість, фантастичність перших творів української тематики, народна віра в перемогу добра над злом трансформуються в глибоке екзистенціальне осмислення суті людського життя, визначення якостей, які дозволяють людині називатися людиною.

Крім того, на літературну творчість Гоголя значним чином вплинув його інтерес до української історії. Як зауважує Т. Чухліб, «на жаль, Микола Гоголь спалив не тільки другий том «Мертвих душ» перед смертю, а й свій перший історичний роман, який мав гучну і промовисту назву – «Гетьман». Він творився протягом 1829 – 1830 років. Однак із назви, а також уривків цього художнього твору стає зрозуміло, що виходець із козацького краю думав розпочати свою велику літературну творчість саме з висвітлення художніми засобами визначальної ролі козацтва та його гетьманів в українській історії» [13].

Основні змістові акценти творчості М. Гоголя визначив сучасний дослідник В. Денисов, який вважає, що у перших повістях Гоголя присутнє зображення «рицарського» і «нерицарського», живого «наземного» і неживого «підземного», чудово-страхотливого, що зумовлено авторським розумінням українського середньовіччя як доби відкритого протистояння вольності й насильства, несправедливої влади і козацького демократизму, народного і чужеземного, духовного і тілесного, Божого і диявольського [6]. В контексті аналізу теми козацтва зокрема привертають увагу дослідження В. Мацапури, методичною організацією вивчення в школі відображення в творчості М. Гоголя життя і боротьби козацтва займалася В. Братко.

В усіх творах Миколи Гоголя з української тематики присутні мотиви українського козацтва. Вже у першій повісті «Бисаврюк, или Вечер накануне Ивана Купала. Малороссийская повесть (из народного предания), рассказанная дьячком Покровской церкви» письменник звертається до історичних, краєзнавчих, моральних аспектів життя запорізьких козаків. У повісті «Страшна помста» письменник називає гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного та Богдана Хмельницького золотим часом, найкращим періодом в історії козацтва. Літературний герой Данило Бурульбаш вважає Конашевича честю і славою козацького війська. За часів Конашевича козацтво перемагало ворогів України, являло собою грізну силу, яка боронила кордони рідної землі. Сміливість, братерство, життєва стійкість, любов до рідної країни, – ось козацькі якості, про які письменник каже вустами своїх героїв. Той же Данило Бурульбаш висловлює думку, що відсутність єдності, впливового керівництва серед козаків призвели до трагічних наслідків, коли на рідній землі панує польська шляхта.

Виклад основного матеріалу дослідження. Не можна не погодитись з думкою дослідників про те, що найбільш «козацькою» виявилася гоголівська повість під назвою «Тарас Бульба». Як зазначає історик козацтва Т. Чухліб, «під час її написання Гоголь користувався головним чином літописами, мемуарними записами і творами Г.-Л. Де Боплана, Ф. Туманського, М. Стрийковського, С. Мишецького, «Історією Русів» та ін. Окрім того, письменник користувався українськими народними думами та піснями» [13].

Як зазначає А. Новиков, у повісті М. Гоголя «йдеться про безкомпромісну боротьбу запорізького лицарства в першій половині XVII століття (напередодні і під час повстання під проводом Якова Острянина) зі збройними силами Речі Посполитої» [9, с.102].

Історичну, навіть державну «роль козацтва Микола Гоголь блискуче висвітлив у повісті “Тарас Бульба”. Козаки у повісті – люди хоробрі, широкого розмаху душі. Для них немає нічого вищого, ніж інтереси народу, вірність Вітчизні, незалежність» [10, с.74].

Крім того, образи героїв «Тараса Бульби» є яскравим матеріалом для висловлення автором свого уявлення про філософські і моральні орієнтири козаків. Зокрема письменник простежує генезу зрадництва «на прикладі образу Андрія – типового запорізького козака, якого, проте, згубило нерозсудливе кохання до польської красуні» [9, с.102]. Андрій зрадив «все, що тільки може бути найсвятішого в житті людини, – Батьківщину, побратимів по зброї і навіть свої найрідніших людей...» [9, с.103]. Так висловлюється письменник про головні екзистенціальні цінності козацтва. Козак, який не боронить свою Батьківщину «сам не знає, для чого живе».

Порівнюючи образ Тараса Бульби з історичним діячем доби Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка гетьманом і полковником Євстафієм Гоголем, Т Чухліб бачить між ними багато аналогій. Зокрема схожими виявилися долі синів предка М. Гоголя і синів Тараса Бульби. Остап героїчно гине від рук поляків, Андрій зраджує побратимів, батька, рідну землю і

переходить на бік загарбників, забувши про свій обов'язок заради кохання. Старший син Євстафій Гоголя був убитий поляками під час оборони Могилева, а молодший перейшов на бік убивць свого брата. Дослідник робить висновок, що «реальним прототипом Тараса Бульби був ніхто інший, як заслужений козацький старшина – полковник Подільського полку та наказний гетьман правобережного козацтва в останній чверті XVII століття Євстафій Гоголь» [13].

Поряд із визначенням історичної етимології образу Тараса Бульби вважаємо за необхідне з'ясувати методологічний статус цього гоголівського персонажа як уособлення провідних козацьких особистісних якостей.

Відомо, що основною одиницею лінгвокультурології є культурний концепт. Спираючись на визначення цього терміна, яке сформульовано В. Карасиком, О. Кубряковою та іншими дослідниками, вважаємо концепт національно маркованим образом культури, що має мовне вираження словом, словосполученням, реченням і передає лінгвокультурний зміст, який є суттєвим для носія мови, формує мовну картину світу [1]. Наступним ступенем в ієрархії лінгвокультурних одиниць є «лінгвокультурний типаж». Лінгвокультурний типаж – образ представників певної культури, що є складниками цієї культури. Вважають, що лінгвокультурний типаж є ширшим за поняття літературний персонаж і літературний образ. Поняття лінгвокультурний типаж має здатність до реплікації і часто виходить за межі не тільки літературного твору, а й за межі національної культури, стає здобутком всесвітньої культурної спадщини [2, с. 32]. Саме таке значення, на нашу думку, має образ гоголівського Тараса Бульби, образ в якому викристалізувалися якості українського козака.

Висновки дослідження і перспективи подальшої роботи. Для творчості М. Гоголя тема козацтва була однією з основних. Уважаємо, що можливо виокремити основні аспекти художньої інтерпретації письменником історичного і соціального феномена козацтва. Найважливішою роллю козацтва як соціальної групи, що висвітлено в повісті, насамперед є любов до рідної землі, у порівнянні з якою втрачають смисл навіть сімейні зв'язки. Виконувати таку роль допомагають сміливість, християнська віра, братерство, воїнські чесноти.

Яскраве втілення групові характеристики знаходять у визначальних особистісних якостях козака, зміст яких М. Гоголь розкрив в постаті головного героя повісті «Тарас Бульба», якостях, що мають бути притаманні справжньому лицарю.

Визначення образу Тараса Бульби як лінгвокультурного типажа ставить завдання його системного дослідження саме в цьому статусі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов (теория и практика обучения языкам). М.: изд-во ИКАР, 2009. 448 с.
2. Аристова Н.С. Эволюция базовых единиц лингвокультурологического анализа: концепт, лингвокультурный типаж, мем. *Русский язык и литература в пространстве*

- мирової культури. Матеріали XIII конгресу МАПРЯЛ* (Гранада, Іспанія, 13-20 вересня 2015 р.). Т.6. СПб, МАПРЯЛ, 2015. С.31-37.
3. Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 744 с.
 4. Братко В. Історична та фольклорна основи повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». *Зарубіжна література в школах України*. 2006. № 6. С. 15–18.
 5. Вовк О.І. Когнітивна лінгвістика і концептологія. *Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди*. 2015. Вип. 39. С.116-122.
 6. Денисов В. Изображение казачества в раннем творчестве Н.В. Гоголя («идея» исторического романа). *Гоголезнавчі студії*. Вип. 7. Ніжин, 2001. С. 104.
 7. Мацапура В. И. Н. В. Гоголь: художественный мир сквозь призму поэтики. Полтава : Полтав. літератор, 2009. 304 с.
 8. Михед П. В. Пізній Гоголь і бароко; українсько-російський контекст. Ніжин, 2002. 208 с.
 9. Новиков А. Рецепція гоголівських образів у романі Василя Шкляра «Чорний ворон». *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство)*. №1 (21), квітень 2018. С.101-105.
 10. Салій О. Дмитро Трощинський і Микола Гоголь. До 200-річчя від дня народження Миколи Гоголя. *Відлуння віків*. 2009. №1 (11). С.72-76.
 11. Фісак І. Творчість Миколи Гоголя в сучасному науковому дискурсі. *Філологічні науки: зб. наук. праць*. 2013. №13. С.48 –56.
 12. Чухліб Т.. Історія України та історія українського козацтва авторства Миколи Гоголя <http://www.hetman.tv/nomera/2012/2012-4-45/gogol.html> (дата звернення 10.09 2022 р. назва з екрану).
 13. Чухліб Т.В. Козацьке коріння Миколи Гоголя. К.: Наш час, 2009. 271 с.

Natalia Ushakova. The theme of Cossacks in Gogol's works.

Summary. The article analyzes the personal prerequisites of M. Gogol's approach to the topic of Ukrainian Cossacks and the development of this topic in the writer's work from his early works to the complex embodiment of the concept of Cossacks in the image of Taras Bulba. The multidimensionality of M. Gogol's work determines the huge number of directions of literary studies of the writer's works, devoted to the literary interpretation of the phenomenon of the Ukrainian Cossacks. Clarification of the linguistic and cultural status of the image of the main character of the story "Taras Bulba" made it possible to use the term "linguistic and cultural type".

Key words: linguistic and cultural type, "Taras Bulba", the topic of Ukrainian Cossacks.

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НУШ

У статті актуалізовано проблему національно-патріотичного виховання учнів у Новій українській школі. Розкрито зміст і дидактико-методичний потенціал підручника української літератури для 5 класу як ефективного засобу формування ключової громадянської компетентності учнів.

Ключові слова: Нова українська школа, українська література, підручник, національно-патріотичне виховання, учні, ключова громадянська компетентність.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Ціннісні орієнтири сучасної шкільної літературної освіти визначаються пріоритетом національно-патріотичного виховання учнів, в основі якого виховання національної свідомості, любові до України, свого народу, шанобливого ставлення до його культури, здатності зберегти свою національну ідентичність, брати участь у розбудові та захисті своєї держави.

Формування громадянської компетентності учнів як однієї із ключових, унормованих у новому Державному стандарті базової середньої освіти (2020), передбачає виховання відповідальних громадян, здатних брати активну участь у громадському та суспільному житті (зокрема школи і класу), спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей [3]. Відтак актуалізується питання підготовки інноваційного навчально-методичного забезпечення шкільного курсу української літератури в контексті продуктивної реалізації ідей національно-патріотичного виховання здобувачів загальної середньої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Багатогранні аспекти національно-патріотичного виховання учнів задекларовано в Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року, Державному стандарті базової середньої освіти (2020), модельних навчальних програмах НУШ (2021).

Акцентуючи на значущості національного виховання в процесі вивчення української літератури, науковець Н. Волошина свого часу переконливо зазначала, що «учні мають усвідомити свою національну належність, відчутти себе причетними до національної спільноти, ім'я якій – український народ... Проймаючись національною ідеєю через художнє слово, вони споріднюються з духовною культурою свого народу, відчують свій зв'язок з його історичною долею» [4, с. 7–8].

У публікаціях сучасних науковців, методистів Т.Бабійчук, Ю. Бондаренка, С. Жили, В. Пахаренка, О. Слижук, Г. Токмань, Т. Яценко приділяється увага проблемі виховання у підростаючих поколіннях громадянської свідомості, любові до Батьківщини, шанобливого ставлення до історії своєї країни, її державних символів, до свого народу [1; 2; 5; 6; 7].

Мета статті – розкрити змістовий і методичний аспекти нового чинного підручника «Українська література. 5 клас» в аспекті формування ключової громадянської компетентності учнів у реаліях НУШ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нинішня суспільно-політична ситуація в Україні, зумовлена повномасштабною російсько-українською війною, актуалізує проблему національно-патріотичного виховання, формування громадянської компетентності учнів.

Виразною національно-патріотичною спрямованістю характеризується новий зміст сучасної шкільної літературної освіти. Так, у чинній *модельній навчальній програмі з української літератури для 5–6 класів*, підготовленій фахівцями Інституту педагогіки НАПН України (науковий керівник – Т. Яценко), наголошується на важливості «виховання національно свідомих громадян України; формування гуманістичного світогляду, національних і загальнолюдських цінностей учнів» [8, с. 3]

Модельну навчальну програму побудовано за тематично-жанровим принципом, відтак передбачено розділи, у яких художні твори дібрано з урахуванням їх патріотичної тематики.

Змістове наповнення тематичних розділів у 5 класі «Малі жанри фольклору та літератури (прислів'я, приказки, загадки)», «Минуле українського народу: легенди, перекази, літописні оповіді», «Україна і я», «Рідна природа», а в 6 класі – «Міфи прадавньої України», «Народні пісні. Календарно-обрядові пісні», «Ліричні послання Україні» орієнтовано на виховання любові до України, рідного краю і його природи, поваги до національних традицій і символів українського народу, осмислення історичних образів українців-борців за національну незалежність, формування громадянської компетентності учнів.

Досягненню означених освітньо-виховних цілей ефективно сприяє зміст, методичний апарат та ілюстративний матеріал *підручника «Українська література. 5 клас»* (автори – Т. Яценко, В. Пахаренко, О. Слижук)[9].

Конкретизуємо прикладами. Під час вивчення тематичного розділу «Малі жанри фольклору та літератури» учням рекомендовано збагатити власний читацький досвід прислів'ями і приказками глибокого національного змісту: «Немає в світі краще рідного краю. Батьківщина – мати, умій за неї постояти. Людина без батьківщини – соловей без пісні. Батьківщина починається з сім'ї» [9, с. 13].

У рубриці «Читацький путівник» до розділу «Минуле українського народу: легенди, перекази, літописні оповіді» зазначається, що «...праукраїнці-росичі створювали свої мудрі, красиві й захопливі легенди, перекази, літописні оповіді, у яких збережено історичну пам'ять народу» [9, с. 70].

Актуалізуючи знання про національні традиції і символи українського народу, у рубриці «Ти вже знаєш» передбачено таке завдання: «Пригадай відомі тобі легенди. Розкажи, що нового ти довідався/довідалася з них про звичаї, традиції, світогляд українського народу» [9, с. 70].

Візуалізації прочитаного тексту легенди про калину як один із традиційних символів української культури сприяє ілюстративний матеріал підручника і система запитань до нього. Представлені фото та репродукції картин корелюють за темою, ідеєю та образами з художнім твором, утверджують такі важливі категорії національного виховання, як «Україна», «хата», «калина», «лелека»». Як-от: «Розглянь картину О. Шупляка «Сон Калини». Який настрій намагався передати художник? З яким епізодом легенди співвідноситься ця картина? Чому калина стала символом краси, доброти та кохання?» [9, с. 71].

Збагаченню духовного світогляду школярів, вихованню шанобливого ставлення до історії України, формуванню усвідомлення особистістю себе як частини українського народу сприяє методичний апарат навчальної теми, присвяченої вивченню уривка із «Повісті минулих літ» (у переказі В. Близнеця): «Чому Київську Русь вважали однією з найкультурніших держав тогочасної Європи? У чому, на твою думку, полягає важливість для сучасників/сучасниць збереження літописних оповідей про наше минуле? Для чого варто зберігати пам'ять про минуле свого роду і народу?» [9, с. 88].

Мотивуючи п'ятикласників до текстуального вивчення художніх творів тематичного розділу «Україна і я», у рубриці «Читацький путівник» акцентується на важливості формування патріотичних почуттів особистості: «Для кожної людини в світі рідний край – найдорожчий серцю. А за що ти любиш рідну вулицю, своє село чи місто, Україну? Напевно, немає жодного письменника або письменниці, які б не змалювали у своїх творах Батьківщину, її людей, природу, які б не захоплювалися нею, не турбувалися про неї. Адже рідна земля дорога серцю – як рідна мати. У цьому розділі ти більше довідаєшся про життя і творчість найвидатнішого українця – Тараса Шевченка. Прочитаєш поезію Богдана Лепкого та ознайомишся з творами сучасної поезії, у яких оспіваний український край» [9, с. 108].

Утвердженню високих моральних ідеалів, формуванню активної громадянської позиції учнів сприяє змістове наповнення теми, присвяченої вивченню життя і творчості Т. Шевченка. Так, у процесі ознайомлення з віршем «Учіться, читайте...» (уривок із послання «І мертвим, і живим...») у рубриці «Поміркуй!» запропоновано особистісно зорієнтовані запитання, що спонукають учнів до глибокого осмислення провідного мотиву поезії та проведення паралелей із сучасністю: «Чому без належної освіти неможливе справжнє національне відродження народу? На твою думку, що таке чуже, а що своє в навчанні? Як поет це радить поєднувати? Як ти розумієш цю пораду? Чому, на переконання Т. Шевченка, не можна зрікатися рідного народу, його традицій, мови? Чи злободенними є ці поетові заповіді сьогодні?» [9, с. 109].

Змістовна художньо-публіцистична оповідь рубрики «Літературознавчий клуб» про сповнене випробувань і боротьби життя Т. Шевченка є передумовою для формування в уяві учнів образу митця як особистості, що й нині залишається найбільшим моральним авторитетом для українського народу. Запитання проблемного характеру спонукають п'ятикласників до розуміння духовно-моральних ідеалів поета, сприяють формуванню ціннісного ставлення до українського народу, Батьківщини, нації, розвитку вміння пояснювати власну громадянську позицію: «Які вчинки Т. Шевченка свідчать про його щире любов до України?» [9, с. 109]. Чи можна Тараса Шевченка назвати успішною людиною, переможцем? Свою думку обґрунтуй. Чому цього митця вважають найвидатнішим українцем?» [9, с. 115].

Текстоцентричний принцип навчання української літератури як основний у побудові означеного підручника створює можливості для використання текстів виховного змісту. До роздумів про історичну долю України та готовності заради неї до самопожертви спрямовує п'ятикласників текстуальне вивчення оповідання Г. Кирпи «Мій тато став зіркою». Методичний апарат до опрацювання цієї навчальної теми передбачає систему особистісно орієнтованих запитань, що сприяють глибокому осмисленню національно-патріотичної тематики твору – прагнення українського народу до свободи, причетність кожного до історії рідного народу, важливість збереження пам'яті про найрідніших. Наприклад: «Що ти знаєш про Революцію гідності? Чи є серед близьких тобі людей учасники тієї історичної події?» [9, с. 199], «Гідність виявляється щоденно у маленьких і великих учинках. Яких саме? На підтвердження цієї думки наведи приклади з відомих тобі літературних творів та з власного життєвого досвіду» [9, с. 199], «Прослідкуй за змінами, які відбуваються в поведінці, судженнях дівчинки впродовж часу, описаного у творі. Чи стає вона дорослішою, мудрішою? Умотивуй свої міркування прикладами з тексту» [9, с. 210].

Зауважимо, що в підручнику є навчальний матеріал, у якому акцентовано на подіях російсько-української війни, розпочатої 24 лютого 2022 року. Нинішні п'ятикласники є її свідками, а подеколи, на превеликий жаль, і її жертвами, тому сприйняття цих трагічних подій для них є безпосереднім. Так, дослідницькому завданню до драми-казки Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» передуює така інформація: «За однією з легенд, після того, як Микита Кожум'яка здолав Змія, він запряг його у плуг і проорав велетенську борозну. Внаслідок цього утворилися так звані Змієві вали – видовжені земляні насипи, які слугували захистом від чужоземних загарбників, передусім кочівників. Вони ще й тепер простягаються майже на 2000 км через усю Наддніпрянську Україну. Навіть через тисячі років після тих далеких подій Змієві вали є оберегом. Так, ранньою весною 2022 року танки російських загарбників, які вторглися в Україну, не змогли їх здолати і змушені були відступити поблизу села Білогородка (неподалік від Києва)» [9, с. 97].

У «Літературознавчому клубі» до анімалістичного оповідання М. Морозенко «Вірність Хатіко» проведено паралелі із сучасними подіями: «На

жаль, подібні історії трапляються і в наші дні. Так, у селищі Макарів, що на Київщині, вірний пес Ріні породи акіта-іну майже місяць чекав на порозі будинку на свою господиню Тетяну. Утім, вона загинула під час війни, яку розв'язала росія проти українського народу. Собаку вдалося врятувати завдяки підтримці небайдужих людей і волонтерів. Ріні знайшов новий дім і нових господарів» [9, с. 165].

Не залишить байдужим п'ятикласників і легендарний пес Патрон. Тож дослідницька робота над зворушливим оповіданням М. Морозенко передбачає також підготовку одноосібного або ж групового творчого проєкту «Тварини війни»: «Для цього, наприклад, довідайся інформацію про песика Патрона. Він здобув велику популярність під час війни України з росією, став улюбленим супергероєм для дорослих і дітей. Цей собака породи джек-рассел-тер'єр допоміг українським військовим виявити значну кількість вибухових пристроїв, що були встановлені російськими загарбниками. Зроби цікаву презентацію проєкту» [9, с. 167].

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи. Чинний підручник «Українська література» для 5 класу закладів загальної середньої освіти, підготовлений авторським колективом Інституту педагогіки НАПН України, як у змістовому, так і в методичному аспектах орієнтований на патріотичне виховання учнів, утвердження національних і загальнолюдських цінностей. Аналітико-синтетичні операції над текстом художніх творів, опрацювання відомостей про письменників, виконання компетентісно орієнтованих запитань і завдань, підготовка дослідницьких навчальних проєктів оптимально сприяють послідовному формуванню визначених у Державному стандарті базової середньої освіти ключових компетентностей учнів, зокрема й громадянської.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в організації моніторингу результативності використання підручника «Українська література» для 5 класу (Т. О. Яценко, В. І. Пахаренко, О. А. Слижук) щодо формування ключових компетентностей учнів у реаліях Нової української школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабійчук Т. В. *Мова рідна, слово рідне: зб. вибраних статей*. Київ: «Видавництво Людмила», 2021. 195 с.
2. Бондаренко Ю. І. Урок літератури в системі національного виховання. *Рідна школа*. 1998. №12. С. 22–26.
3. Державний стандарт базової середньої освіти: Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-zatverdiv-derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti-reforma-nova-ukrayinska-shkola-prodovzhitsya-u-5-9-klasah>
4. Наукові основи методики літератури: навч.-методич. посіб.; за ред. Н. Волошиної. Київ: Ленвіт, 2002. 344 с.
5. Пахаренко В. І. Шкільне шевченкознавство: навч. посіб. Черкаси: Брама-Україна, 2007. 255 с.
6. Слижук О. А. Формування громадянських компетентностей підлітків у процесі шкільного вивчення сучасної української літератури. *Розвиток сучасної освіти і науки*:

результати, проблеми, перспективи. Том: Ефекти участі в розвитку науки та освіти на відстані. Конін, Ужгород: Посвіт, 2021. С. 174–177.

7. Токмань Г.Л. Методика навчання української літератури в середній школі: підручник. Київ : ВД «Академія», 2012. 312 с.
8. Українська література. 5–6 класи: модельна навчальна програма; за наук. ред. Т. О. Яценко. Київ: Пед. думка, 2021. 62 с.
9. Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А. Українська література: підруч. для 5 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2022. 256 с.

Tamila Yatsenko. Formation of students' civic competence in the process of studying Ukrainian literature at the National University of Higher Education

Summary. The article updates the problem of national-patriotic education of students in the New Ukrainian School. Revealed the content and didactic-methodical potential of the Ukrainian literature textbook for the 5th grade as an effective means of forming the key civic competence of students.

Keywords: New Ukrainianschool, Ukrainianliterature, textbook, national-patrioticeducation, students, keyciviccompetence.

КОНЦЕПТ ПАТРІОТИЗМУ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

У статті систематизовано варіації тлумачення феномена «концепт», описано його структуру. Подається визначення концепту як сукупності вербалізованих та невербалізованих образів предметів і ситуацій, що утворюють концептосферу людини; визнається національна, соціальна, групова та індивідуальна специфіка змісту та структури концептів. Авторкою проаналізовано особливості концепту «патріотизм» у синхронній соціокультурній площині України.

Ключові слова: концепт, мовні одиниці, патріотизм, український менталітет.

Постановка проблеми. У сучасних політичних умовах для українців гостро постало питання мовно-культурної ідентифікації. Зараз кожен українець прагне збагнути сутність національної свідомості, намагається усвідомити себе часткою певної національної (етнічної) спільноти і оцінити себе як носія національних (етнічних) цінностей, які склалися в процесі тривалого історичного розвитку українського етносу, усвідомити свою значущість як суб'єкта соціальної дійсності. Ці ментально-когнітивні процеси безпосередньо пов'язані з патріотичними почуттями. На міжособистісному рівні ці явища реалізуються через певні мовні маркери, які складають концептуальне поле феномена патріотизм. Концепт *патріотизм* є одним із базових концептів у різних лінвокультурах, але в кожній мовно-національній картині світу він маркується різними мовними засобами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські науковці-філологи описують ербалізацію концепту *патріотизм* переважно в публіцистиці: С. Гузенко визначає специфіку мовної репрезентації цього концепту в українському публіцистичному дискурсі 2014 року [3], Л. Писаренко – в українських медіатекстах 2014–2019 років [11]. О. Маркова – у мові друкованих ЗМІ України ХХІ століття [9]; Г. Яценко – у публіцистиці Івана Франка [19]; К. Близнюк подає опис лексико-семантичного поля *патріотизму* у порівняльному аспекті на матеріалі української, польської та англійської мов [1]. За своєю семантикою концепт *патріотизм* безпосередньо пов'язаний з історико-соціальним контекстом, тому його мовне вираження постійно змінюється та оновлюється, і через те проявляє ступінь і особливості його усвідомлення носіями мови, представниками лінвокультури. Тож структура і засоби експлікації цього концепту потребують подальшого аналізу, що й зумовлює актуальність нашої наукової розвідки.

Мета цієї статті полягає в описі структури та змістових особливостей концепту *патріотизм* у соціокультурному середовищі сучасної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи концепт *патріотизм*, ми виходимо з такої аксіоми когнітивної лінгвістики: мова, з одного боку, пов'язана з ментально-когнітивним простором носія мови, з іншого боку, – з ментально-когнітивною культурною базою, до якої належить той чи інший носій мови. Переведення поняття в певну категорію мислення чи мовлення відбувається в момент мовленнєвого акту, в результаті чого повний смисл визначається одночасно понятійним вираженням і контекстом мовлення, що робить процес формування смислу зумовленим культурно-історичними, ідеологічними, психологічними уявленнями певного часу. Структурними мовно-когнітивними одиницями, своєрідними квантами фіксування ментально-когнітивного простору визнано концепти. Мисленнєва діяльність людини пов'язана з кодуванням і розкодуванням концептів. «Їхня парадигматика виливається у синтагматичні вияви у мовленнєвій діяльності, а впорядкована сукупність концептів у людській свідомості утворює концептосферу свідомості» [6, с. 12]. Концепти також мають особистісний аспект. За спостереженнями науковців, концепт, на відміну від поняття, хоча і фіксує загальні і специфічні властивості реальності, проте не "визначається", а "переживається", тобто містить яскраві ознаки емоційного і побутового [14, с. 20]. Тож загально-визнаною є національна, соціальна, групова та індивідуальна контекстність змісту і структури концептів.

У сучасній філології концепт розглядають у співвідношенні мови, свідомості та культури науковцями таких галузей мовознавства: когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, соціолінгвістики, етнопсихолінгвістики, компаративної лінгвістики. Разом з М. Піменовою ми розглядатимемо концепт як «складну структуру, виражену різними групами ознак, що реалізуються різноманітними мовними засобами» [10, с. 10]. Концептуальні ознаки об'єктивуються в закріпленій або вільній формі поєднань відповідних мовних одиниць – репрезентантів концепту. Концепт відображає категорійні та ціннісні характеристики знань про певні фрагменти світу. У структурі концепту відображаються ознаки, функційно значущі для відповідної культури. Комплексний опис того чи іншого концепту, важливого для певної культури, можливий лише в разі дослідження найбільш повного набору мовних засобів його вираження. «Засобами вираження концептів можуть бути номінанти, атрибутиви, деривативи, фразеологічні одиниці (також паремії), афоризми, ситуативні діалогічні єдності, фрагменти дискурсів» [8, с. 402].

В акті мовлення вербалізується комунікативно релевантна частина концепту. Дослідження семантики мовних одиниць, що вербалізують концепт, – це шлях до опису лінгво-когнітивного рівня концепту. Наявність великої кількості номінацій того чи іншого концепту свідчить про номінативну щільність цієї ділянки мовної системи, що відображає актуальність вербального концепту для свідомості народу. Якщо зростає частотність мовних одиниць, які вербалізують концепт, це свідчить про підвищення комунікативної релевантності концепту, тобто про те, що його активно використовують у суспільстві, і про посилення значущості концепту як компонента національної концепто-

сфери. Наразі одним із таких комунікативно-релевантних концептів для українців є *патріотизм*.

Концепт *патріотизм* наявний у всіх сучасних культурах і мовах світу. Водночас кожен народ має своє сприйняття, розуміння, тлумачення і специфічну вербалізацію цього концепту. В українському науковому просторі знаходимо немало визначень цього феномена.

В «Академічному словнику української мови» *патріотизм* тлумачиться як «любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги [13, с. 97]; за «Універсальним словником-енциклопедією», це «позиція, яка поєднує відданість і любов до батьківщини, солідарність із власним народом та повагу до інших народів і пошану до їхніх суверенних прав» [16, с. 1032]; «Енциклопедія політичної думки» визначає *патріотизм* як «любов до батьківщини, що містить готовність постати на її захист та діяти в її інтересах» [4, с. 270]. «Патріотизм часто плутають з націоналізмом, але патріотизм є давнішим поняттям і несе менше теоретичне навантаження. Це швидше почуття, аніж політична ідея, але таке почуття, яке може бути поставлене на службу різного роду переконанням, особливо в часи війни» [4, с. 271].

Отже, як бачимо з наведених дефініцій, концепт *патріотизм* містить рівнозначне співвідношення категорійного (осмислення особистості як частини рідної країни), емоційного (любов до батьківщини) і дієвого (вчинки пов'язані причинно-наслідковим зв'язком із двома попередніми аспектами) компонентів. На нашу думку, така структурна схема ментального рівня концепту *патріотизм* є універсальною, а мовна експлікація покаже національно і культурно специфічну наповненість останнього компонента, який ми називаємо «дієвим».

Відбір і аналіз національно-культурних маркерів вербалізації цього концепту уможливить виявити його українські смисли в діяхронії та синхронії.

Історичні події в Україні першої чверті ХХІ століття спричинили бурхливий сплеск народної уваги до концепту *патріотизм*, що вербалізувалося великій кількості мовних репрезентантів і підвищило його семантичну щільність. У результаті аналізу статей, що описують мовні репрезентанти *патріотизму* в українській публіцистиці, ми дійшли висновку, що в сучасній Україні склалося два підходи до тлумачення цього феномена, які ми пропонуємо назвати **національно-орієнтованим** і **загальнодержавним**.

Прихильники **національно-орієнтованого** розуміння *патріотизму* зосереджені на емоційному складнику: любові до рідного краю, тобто території де людина народилася і зростала, де вона могла б займатися своєю справою. За такими ознаками виокремлюють «конституційний патріотизм» – коли люди пишаються досягненнями своєї країни (наприклад, українці пишаються розбудовою вільної, демократичної держави); «регіональний патріотизм» – любов людей до свого регіону як батьківщини, місця, де народився і проживає твій рід; «помісний патріотизм» – любов до свого міста; «побутовий патріотизм» – любов до рідної домівки, оселі, вулиці, подвір'я тощо; «екологічний патріотизм» – бережливе ставлення до рідної природи,

збереження ресурсів своєї країни [17, с. 10]. У психологічній та дієвій площині концепт *патріотизм* розгортається як комплекс ментальних характеристик і суб'єктивних почуттів до Батьківщини, які є значущими для кожної окремої особистості. Серед них можна виділити світогляд, цінності, переконання, готовність людини до практичних дій заради своєї Батьківщини, що має реалізовуватися у її поведінці, вчинках.

Національно-орієнтований патріотизм є характерним у період утворення національних держав. Бути патріотом означає передусім говорити мовою своєї етнічної спільноти, сповідувати її релігію і традиції. Нині цей вид патріотизму має амбівалентний зміст: здатен мобілізувати і консолідувати етнос, структуруючи і організуючи його на масштабні соціальні дії, але щодо багатоетнічних держав (якою є і Україна) може виступати як руйнівна сила, відчуження членів однієї етнічної групи від інших, сприяти виникненню міжетнічних конфліктів [5].

Тож науковці також звертають увагу на міжособистісний аспект «патріотизму»: на ставлення людей до інших етнічних груп, народів, до їхніх традицій, вірувань, культури, і до того, наскільки людина може бути вірною своїй спільноті. Такі ставлення один до одного базуються на архаїчних ментальних опозиціях «свій – чужий», «друг – ворог». У цьому контексті Н.І. Череповська виділила «загальнонаціональний патріотизм» – на сьогодні в Україні цей вид патріотизму є актуальним і передбачає толерування всіх громадян нашої держави [17, с. 11]. На нашу думку, такий різновид *патріотизму* доцільно назвати **загальнодержавним**, як було зазначено вище, тому що у великих державах, на зразок України, проживають представники різних національностей.

Загальнодержавний патріотизм закономірно формується на базі національно-орієнтованого патріотизму після створення окремим народом національної держави. Такий різновид патріотизму базується на громадянській ідентичності (єднання націй за принципом «землі» [5]). Дієвий компонент такого різновиду патріотизму полягає в активній громадянській позиції, дотримуванні вимог державних законів, виконанні свого конституційного обов'язку, відповідальності за політичну і соціальну стабільність, міжетнічну згоду та міжконфесійне взаєморозуміння.

У сучасних західних країнах, які перебувають у процесі демократизації і глобалізації світової спільноти, домінуючою тенденцією виявляється загальнодержавний патріотизм, що передбачає усвідомлення етнокультурних і етноконфесійних відмінностей населення країни. Основою умовою формування такого патріотизму є домінування державних політико-культурних цінностей над етнокультурними і етноконфесійними [5].

Так, Ю. Габермас представив ідею загальнодержавного патріотизму у своїй нормативній моделі «конституційного патріотизму», в якому громадяни держави пов'язані між собою через прийняття демократичних цінностей і прав людини, тобто громадянська вірність заснована не на спільності етнічного походження, а на нормах, цінностях і процедурах демократичної конституції.

Процеси та принципи такого різновиду патріотизму «передбачають умови спільного життя і комунікації між різними життєвими формами, що співіснують на рівних правах... Національним традиціям відповідають колективні ідентичності, що частково збвгпюються між собою, але які вже не вимагають центральної точки, де вони фіксуються та інтегруються в національну ідентичність. Замість цього абстрактна ідея демократії і прав людини утворюють твердий матеріал, поряд з яким тепер пробиваються проміння національних традицій – мови, літератури та історій власної нації» [2, с. 130]. Очевидно, що модель «конституційного патріотизму» Ю. Габермаса має певний консолідуючий і мобілізаційний потенціал на загальнодержавному рівні, основоположною умовою формування якого є наявність високої політико-правової культури.

На думку деяких науковців, «дискурс українського патріотизму в лоні націоналізму, що зараз має певні інтенції в політичному та інтелектуальному полях України, вступає в суперечність з такими ціннісними установками сучасного світового розвитку, як глобалізація, демократизація, інформатизація та мультикультуралізм» [5]. Але, на нашу думку, такої суперечності не існує. Як ми вже зазначали вище, загальнодержавний патріотизм можливо сформуванати тільки за умови сформованого концепту національно-орієнтованого патріотизму. Особливістю сучасного соціокультурного контексту українського патріотизму є те, що концепт національно-орієнтованого патріотизму і досі ще не сформований за зрозумілих причин. Тож цілком закономірно, що в умовах воєнного конфлікту з РФ, який триває з 2014 року, і лінгвоментальної війни, яка триває протягом століть, моделювання та поширення національно-орієнтованого патріотизму зараз є актуалізованим. Наразі в Україні активізувалися лінгвокультурні та лінгвоментальні практики формування національної держави.

Усі зазначені вище змістові характеристики концепту *патріотизм* реалізовані на лінгвальному рівні через різні мовні одиниці (слово, словосполучення, речення, синтаксичне ціле, і навіть текст), систематизацію яких подано в подальшому описі. У спостереженні вербальної експлікації концепту *патріотизм* ґрунтуємося на методиці, запропонованій І. Стерніним [15, с. 262–263], яка полягає в одночасному охопленні складникового елементу аналізу сполучуваності і контекстуального аналізу лексем, що реалізують концепт у мові. Така методика допомагає окреслити семантичне поле концепту, яке складається з ядерної зони та ближньої і дальньої периферій. Як джерельну базу емпіричного матеріалу нашого дослідження використано лінгвістичний портал «Корпус української мови» [7].

Ядерними лексемами номінативного поля досліджуваного концепту визначено слова *патріотизм*, *патріот*, *патріотичний*, *патріотично* у різноманітних поєднаннях, які додають як позитивні, так і негативні конотації: *вдаваний патріот*, *відчайдушний патріот*, *доморощений патріот*, *живий патріот*, *справжній патріот*, *український патріот* тощо; *патріотичний акт*,

бойовик, електорат, лідер, напис, підйом, рух, флешмоб, фотопроєкт, фронт тощо. Ядерні лексеми концепту зазвичай виражають загальнокультурні сенси.

Мовні одиниці, які ми відносимо до ближньої периферії, мають яскраву національну специфіку. Наведемо приклади з дослідження поетичних творів початку ХХІ століття О. Щепки [18, с. 71–72]:

майдан, небесна сотня: *Майдан. Морози. Мітинги. Стрільба... / Пролита кров. Страшений біль. Бій за життя... / Небесна сотня. Синьо – жовті прапори. / Квітки на трунах... Сльози, сльози й сльози...* (Л. Левицька). Патріотизм – це готовність вийти на майдан і відстоювати свою батьківщину. Кожен герой загиблої небесної сотні є справжнім патріотом, який віддав життя за майбутнє своєї країни.

воєнний конфлікт на Донбасі: *Потім Донецьк, Луганськ, загарбання / ще й Криму... Страшні бої. / Прориви. Довгі рейди... / І море крові, смерті, зла...* (Л. Левицька). Війна на Донбасі, захоплений Крим – це біль, це перевірка на справжній патріотизм.

кіборг, доброволець, солдат: *То чийсь батьки, брати, сини / З Харкова, і з Києва, зі Львова. / Шахтарі, таксисти... В час війни / Кіборгами стали тимчасово. / Каска, бронник, берці, автомат, / Друг надійний, що прикрив стину. / Доброволець, патріот, солдат, / Наш Герой і гордість України!* (Наталя Мазур). Кіборги – захисники Донецького аеропорту – справжні взірці патріотизму. Актуалізувалися в поетичних творах також лексеми *доброволець* і *солдат* як патріоти-захисники української держави.

матрешка, кремль, москалі, колишні брати: позначають прямого ворога України або загрози для рідної землі: *...головою в Європі / хвостом / до матрешки / (з вороніжчиною / й кубаниціною / була б ти / пишногузніша) / утікаєш небого від тої / всепоглинаючої / матрешки / що всіх своїм кремльом / накриває / утікаєш / ніяк не втечеш / обліплена рідними / псевдотелесиками / що нюють і нюють / і лукаво обіцяють / пішонця під крильця / і обскубують...* (Іван Малкович); *Я люблю тебе, Україно, / Ба навіть, попри війну. / Я хочу щоб ти була ціла, / Бороню свою я землю. / І всії ті клятві москалі, / Що пруть з поміж ям на загин. / Не встануть вони поміж нами, / Враз щезнуть й залишиться дим* (Іса Штільман); *Є в житті вороги, є і друзі, а ще є в нас, колишні «брати», ми були з ними навіть в Союзі, різні погляди, різні світи* (HarryNokkard).

Слава Україні! : *У кожного він свій – по силі – хрест. / А нарікати звиклося від ліні. / Та хай там що, а ми йдемо вперед – / З Днем незалежності! І слава Україні!* (С. Мельничук); *Слава рідній матері -землі! / Слава незалежній Україні! / Слава тим, хто протидіяв млі, / Хто не схибив, не сховався в тіні* (Г. Брич). Вислів «Слава Україні!» виступає прямим вербалізатором концепту патріотизм, бо патріотизм – це любов до Батьківщини, прославляння її.

єдина країна: *Я вірю: колись буде в Україні / Соборність і духовна чистота ?* (І. Калиниченко); *Я люблю тебе, Україно, / Ба навіть, попри війну. / Я хочу щоб ти була ціла, / Бороню свою я землю* (І. Штільман); *Я не віддам тобі й шматок землі, / Бо Схід і Захід-це одна країна, / Я знаю: переможем у війні, /*

Розквітне наша славна Україна (Надія Приймук). Споконвічне прагнення єдності України й українців, на жаль, актуальне й сьогодні. Не може справжній патріот змиритися з окупацією певних територій країни, тож попереду війна, невідворотна перемога, а відтак – єдина неподільна Україна.

власна хата, рідна домівка: *Чому добро шукаєм за кордоном, / Не бачучи його у власній хаті? (І. Калиниченко); За рідну домівку покладали життя вірні діти, / герої, що завжди залишаться в наших серцях, / за землю, за матір зробили, що мали зробити, / герої не гинуть, герої живуть у піснях (Дмитро Славич); рідна земля, мати: Як можна не любити Україну, / Цю землю, що, як матір, народила? (І. Калиниченко).*

вишиванка: *Вишиванки день сьогодні / Україна відзнача. / Не виходять вони з моди, / Носить їх мале дівча, ... / Вишивати вчили дочок, / А своїх навчали ті. / Споконвіку так велося – / Україна в вишитті (Неоніла Гуменюк); Ужє не модно бути просто патріотом, / Минувся хайп у вишиваних сорочках, / Знову у тренді – залишатись стадним скотом, / Туга, печаль і спомини в журбах.... / ... Так я не модний. Не міняю свою шапку Не був ніколи поміж трендів і чуток (В. Ухач).*

мова: *Розмовляти українською / Сучасно й модно, / Це – престижно / В нинішні часи! (Зоя Енеївна).*

безумовна любов до країни: *Нічого не залишається, як мовчки любити: / Розхристану, голу і п'яну. Навіки віків! / Ніколи не заперечувати, не брати і не просити (Григорій Семенчук).*

готовність до боротьби, жага волі, готовність віддати життя: *За Неньку встає України народ, / Та іншого шляху немає. / В набат знову б'є захисник-патріот, / Людей він у бій піднімає (О. Кобиляков); За волю стоятиму я до загиби (І. Калиниченко); З твоїх знамен несуч червоне кредо. / Впаду як треба. Тільки ти – іди. / ...Дивлюсь вперед. І бачу попереду, / Себе з тобою бачу назавжди (Грицько Чубай).*

національна пам'ять: *Бо той нікчема, хто не зна, / З якого племені він, роду... / Важка дороги крутизна / Без усвідомлення народу (Петро Гоць). Повага до знакових персон-справжніх патріотів минулого: ...І прапор Шевченка онукам віддам. / Лише Батьківщина, лише Україна / Світитиме вічно прийдешнім вікам. (І. Калиниченко); Єднайтеся! Шевченка заповіти / Зовуть і кличуть нас в майбутні далі (І. Калиниченко); Я знаю: кров Хмельницького й Петлюри / У жилах наших не перевелась. (І. Калиниченко). Сучасні поети апелюють до минулого українського народу, оскільки без нього, без національної пам'яті народ не має міцного фундаменту в теперішньому, щоби будувати майбутнє.*

генетичний код нації: *Ця війна (яка почалася 24 лютого 2022 року) чітко розставила всі пріоритети, а саме: / Мова – то серце нації, / Віра – то її душа, / ЗСУ – то її м'язи, / Русофобія – то її імунна система (HelgiSharp).*

Як бачимо на прикладі сучасної поезії, ближня периферійна зона вербалізації концепту *атріотизм* має яскраве національно-специфічне вираження, а конотативні ознаки трансформуються залежно від історичного

контексту і колективної національної ідентифікації. Особливо важливо у цьому сенсі описати дальню периферійну зону вербалізації концепту, яку можна буде дослідити у великих художніх текстах.

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи.

Наша наукова розвідка показала, що одним із базових у різних лінгвокультурах концепт *патріотизм* проявляє національну специфіку на рівні мовних засобів його експлікації. Аналіз змістових особливостей цього концепту виявив ментально-когнітивний, емоційний і дієвий рівні. Розмірковування над національними особливостями його семантики показали, що наразі всі виокремлені змістові рівні мають національно-орієнтовану специфіку, яка вербалізується у мовних одиницях різного рівня. Чинні наукові дослідження описують мовну експлікацію ядерної і ближньої периферійної зони концепту *патріотизм*. Для повного уявлення про українську специфіку цього концепту необхідно також дослідити експлікацію його дальньої периферійної зони. Тож перспективою нашого подальшого дослідження вбачаємо аналіз художньо-історичної прози першої чверті ХХІ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Близнюк К.Р. Лексико-семантичне поле «ПАТРИОТИЗМ» в українській, англійській і польській мовах : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17. Вінниця, 2019. 263 с.
2. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Націоналізм: Антологія*. 2-ге вид. Київ: Смолоскип, 2006. С. 343–359.
3. Гузенко С. В. Концепт «патріотизм» у сучасному публіцистичному дискурсі. *Studiamehtodological*. Тернопіль, 2015. Вип. 40. С. 235– 240. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/6386> (дата звернення: 10.09.2022)
4. Енциклопедія політичної думки / за ред. Д. Міллера. пер. з англ. К. : Дух і Літера, 2000. С. 472.
5. Єнін М. Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модернованих групових дискусій. URL: <https://www.ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/01/2.%203.%202018.%20UKR.%20Yenin.pdf> (дата звернення: 06.09.2022)
6. ЗАГНІТКО А. Класифікаційні типології КОНЦЕПТІВ. *Лінгвістичні студії*. 2010. Вип. 21. С. 12–21.
7. Корпус української мови. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx> (дата звернення: 20.09.2022)
8. Kushnir I., IbragimAlhsbul. Language Representation of Archetypic Concepts in the Light of Intercultural Communication. *The Arab Journal for Arts*. Irbid, Jordan, 2021. Vol. 18, No. 1. P. 399–417.
9. Маркова О. І. Експлікація концепту ПАТРИОТИЗМ у мовній картині публіцистичного дискурсу. *Науковий вісник гуманітарного університету. Серія: Філологія*. Одеса : ВД «Гельветика», 2017. Вип. 26. Том 1. С. 50–53.
10. Пименова М. В. Типология структурных элементов концептов внутреннего мира (на примере эмоциональных концептов). *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2004. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-strukturnyh-elementovkontseptov> (дата звернення: 04.09.2022).
11. Писаренко Л. ПАТРИОТИЗМ як концепт сучасних медіатекстів. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. 2019. Вип. 46. С. 230–236.
12. Приходько А. Н. Концепты и концептосистемы : монографія. Днепропетровск : Белая Е. А., 2013. 307 с.

13. Словник української мови : в 11 томах. 1975. Том 6. С. 97 URL: <http://sum.in.ua/s/patriotyzm> (дата звернення: 10.09.2022)
14. Степанов Ю. С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. Москва: Языки русской культуры, 2007. 248 с.
15. Стернин И. А. Тип значений и концепт .Концептуальное пространство языка. Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2005. С. 258–282.
16. Універсальний словник-енциклопедія (УСЕ) / ред. М. В. Попович. URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53392-0.html> (дата звернення: 15.09.2022).
17. Череповська Н.І. Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді: навчально-методичний посібник. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017. 156 с.
18. Щепка О.А. Об'єктивація концепту «патріотизм» у поетичних творах початку ХХІ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Філо-логія»*. Вип. 12(80). 2021. С. 70–73.
19. Яценко Г.В. Концепт «ПАТРІОТИЗМ» у публіцистиці Івана Франка. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія : Соціальні комунікації*. 2019. Том 69. Вип. 2. С. 135–139.

Tetiana Aleksieienko. The Concept of Patriotism in the Context of the Ukrainian Mentality.

Summary. The article systematizes variations in the interpretation of the "concept" phenomenon and describes its structure. The concept is defined as a set of verbalized and non-verbalized images of objects and situations that form the conceptosphere of a person; the national, social, group and individual specificity of the content and structure of concepts is recognized. The author analyzed the features of the concept of "patriotism" in the synchronous socio-cultural plane of Ukraine.

Key words: concept, language units, patriotism, Ukrainian mentality.

ХРОНОТОП РОМАНУ ВАЛЕРІАНА ПІДМОГИЛЬНОГО «МІСТО»: «ПЕРЕДМОВНА ОПОВІДЬ»

У статті запропоновано аналіз багатозначності словообразів часопростору «передмовної оповіді» урбаністичного роману Валеріана Підмогильного «Місто» як зачину наративної структури, де закладено наскрізну хронотопічну опозицію село – місто, що охоплює усю романну ситему й відображає процес українізації, як одну з провідних соціальних проблем сучасної автору доби, що відбивається в романі.

Ключові слова: місто, «передмовна оповідь», село, українізація, хронотоп.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Творчий доробок письменників і поетів «розстріляного відродження» привертає все більшу увагу українських і зарубіжних дослідників [9, 11, 14, 20]. Особливе місце серед трагічно загубленого радянською владою цвіту української інтелігенції посідає Валеріан Підмогильний – перекладач, оригінальний прозаїк, автор першого урбаністичного роману «Місто», який включено до шкільної навчальної програми вивчення української літератури 20 -30 років, а також до матеріалів зовнішнього незалежного тестування. Складна і оригінальна наративна система, чисельність героїв у романі та унікальна художність мови викликає деякі труднощі в учнів старших класів під час засвоєння навчального матеріалу з вивчення роману «Місто». Отже, завдання науковців – знайти шляхи дослідження цього твору, які відкрили б учням старших класів розуміння психологічності, екзистенціальності твору, високохудожність його мови. [5, 11, 14, 15, 20]. Починаючи із 110 роковин із дня народження Валеріана Підмогильного, кожні 5 років підбиваються підсумки наукових розвідок з життя та творчості складного і оригінального письменника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. У статті «Людина і люди», яку написав Юрій Шерех про роман «Місто» у 1956 році, подана досить цікава характеристика В. Підмогильного як автора: «Серед свого покоління Підмогильний вирізнявся особливою нещадністю й тверезістю бачення. Менше за всіх інших він упадав у лірику. Він був одним, може, єдиним справді великим українським прозаїком, – не в тому сенсі, що не писав віршів, а в тому сенсі, що його проза була справді прозою» [18, 85]. «Валер'ян Підмогильний був попередником таких нобелівських лауреатів, як Альбер Камю і Жан-Поль Сартр. А цього досі ніхто не може второпати!» [17]. Ю. Смолич характеризував Валеріана Підмогильного як «надзвичайно інтелігентна особистість та найбільш інтелектуальний письменник» [13]. У 1927 році роман був написаний і вперше опублікований у Харкові 1928 року. У 1929 році Книгоспілка перевидала роман,

а Б. Єлисаветський переклав його російською. У 1930 році роман включено до серії «Творчество народов СССР». Після масових репресій 1930-х років, під які потрапив також і Підмогильний, роман «Місто», як і інші твори письменника, був заборонений до 1989 року. Після заборон виданий в Україні 1991 році у видавництві «Наукова думка» в складі вибраного [4]. Закордонна публікація роману 1955 року (університет Торонто) потребує спеціального дослідження, як і публікації досліджень цього роману за межами України до 1989 року.

Валер'ян Підмогильний – один із найбільш дискусійних українських письменників 20-х років ХХ століття. Досі залишаються актуальними питання напряму, до якого належить письменник, та питання жанрової специфіки його творів. Поєднання національної і європейської традиції становить самобутність творчості Підмогильного-прозаїка, адже його новаторські переклади творів Оноре де Бальзака, Гі де Мопасана, Анатолія Франса, Джека Лондоната ін. не тільки цінуються й сьогодні, але й знайшли своє місце у творчому доробку письменника [6, 11, 20]. Автор орієнтувався на художню традицію європейського роману 19–початку 20 століття, засвоївши художню техніку тих романістів, яких перекладав, а також вітчизняних – Агатангела Кримського, Володимира Винниченка [4].

Перередусім цей досвід відбився в романі «Місто», якому передують два епіграфи: з «Талмуда» та з А. Франса. Про таку художню деталь можна сказати словами Ю. Шереха про останній роман В. Підмогильного: роман з такими епіграфами априорі вважався антирадянським та буржуазним: «він антирадянський, бо незалежний».

Роман «Місто» залишається складним об'єктом інтерпретації і аналізу як українських, так і зарубіжних дослідників, характеризується багатогранністю, багатозначністю, а, отже, вивчати його необхідно в різних аспектах. Різноманітні підходи до трактування роману «Місто» найповніше висвітлені у розвідках Юрія Шереха, Володимира Мельника, Максима Тарнавського, Соломії Павличко, Валерія Шевчука та ін. Соломія Павличко розглядала філософування в українській художній літературі 1920-х років як намагання письменників втекти від реальності в абстрактний світ ідей. На її думку, це був чи не єдиний спосіб відкрито сказати правду [15].

Аналіз праць, присвячених жанровій своєрідності роману «Місто», виявляє неоднозначність трактовки і номінацій жанру досліджуваного твору: інтелектуальний роман, інтелектуально-філософський роман, екзистенціальний, проблемний, психологічний. Однозначним є тільки твердження про те, що це кращий український роман ХХ століття та що це перший урбаністичний роман в українській літературі. Кожен дослідник, помічаючи те, що на його думку є головним, важливим, найсуттєвішим, свою позицію намагається відобразити через дефініцію жанру цього твору.

Жанровизначальну функцію хронотопу сформульовано М Бахтіним, як і зумовленість героїв саме часопростором роману: «Образ героя хронотопічний». Термін хронотоп, ужитий А. Ухтомським у контексті його фізіологічних досліджень, після праці М. Бахтіна «Форми часу і хронотопу в романі» став

популярним у гуманітарній сфері: «Хронотоп у літературі має суттєве жанрове значення. Можна прямо сказати, що жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом, при цьому у літературі провідним началом у хронотопі є час. Хронотоп як формально-змістова категорія визначає (суттєво) і образ людини у літературі; цей образ завжди суттєво хронотопічний...» [1]. Отже роман, у якому назва скорочена до одного слова-топоніма потребує особливої уваги дослідників саме до простору. Таких наукових розвідок чимало, але складність художньої організації роману робить невичерпним напрями наукових розвідок аналізу багатозначності словообразів часопростору «передмовної оповіді» урбаністичного роману Валеріана Підмогильного «Місто» як зачину нарративної структури, де закладено наскрізну хронотопічну опозицію село – місто, що охоплює усю романну ситему й відображає процес українізації, як одну з провідних соціальних проблем сучасної автору доби, що відбивається в романі (В. Бібік; А. Бортновський, Д. Коваленко тощо).

Невизначеність міста назвою свідчить про широке узагальнення, хоча реалії романного простору дають можливість стверджувати, що зображено саме Київ, але не просто Київ, а місто реальне й фантастичне водночас, місто, що виходить за рамки конкретного міста й переростає у романі в широке узагальнення соціальної проблеми сучасної автору України: відносини села і міста.

1924 рік – рік створення СРСР. Радянське керівництво багатонаціональної країни звернулося до народів їхньою рідною мовою, ставлячи за мету досягнення розуміння та схвалення міжнаціональної політики партії, попереджаючи негативне ставлення до колонізації. Було анонсовано політику «коренізації»: сприяння розвитку й розповсюдженню використання мов корінних народів. Але ж цей прогресивний процес був не метою, а засобом укріплення радянської влади у багатонаціональній країні.

У романі В. Підмогильного зображається герой – сільський парубок з досвідом участі в громадянській війні та оргдіяльності. У місті він починає викладати чиновникам українську мову задля заробітку й отримує чималі гроші. Сприяти розповсюдженню української мови – виконувати наказ про коренізацію. Цей факт художнього тексту відповідає історичній реалітності, сучасній автору: селяни могли навчати містян української мови. Автор зображає реалізацію лозунгу партії про об'єднання міста й села, показує, як місто заповнили селяни. Таким чином, відбувалася «коренізація», що в Україні перетворилася на «українізацію». Автор приводить в романі історичні факти появи україномовних газет сільської тематики. Сам Валеріан Підмогильний (селяк без освіти) в цей час багато перекладає. Українська література і культура переживає «відродження». Поступово відбувається переростання українізації 1923-1932 років у комуністичний терор: з 1932 року українізація була названа «петлюрівською», розпочалося поступове знищення української інтелігенції, але ці події відбувалися вже поза межами роману, в житті самого автора [Кравців Б. Лавріненко Ю. та ін.]

За об'єкт дослідження обираємо вступну частину роману з слово-образами простору, з реальним та позареальним часом, що задає напрями розвитку та художню значущість усього хронотопу, доносить до читача багатозначність та узагальненне сприйняття словообразів міста та села.

Мета статті – показати двоплановість жанровизначальної функції хронотопу вступної частини, яка зумовлює художню двоплановість наративної структури протягом усього роману.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вступну частину вважаємо за доцільне називати «передмовною оповіддю», про яку Ф. Достоевський, писав, що це розповідь про головних героїв «перш ніж вивести на сцену в романі». Це своєрідний зачин, вступ який було виділено в наративній системі роману дослідниками романної поетики на матеріалі зарубіжної літератури [10]. Виділення такого складника у наративній структурі роману «Місто», означення змістовно суттєвих словообразів простору у «передмовній оповіді» з розумінням їхнього подальшого розвитку у романі допоможе учням старших класів краще зрозуміти художню організацію всього романа.

Означимо фрейм «передмовної оповіді». Роман починається з простого речення, винесеного як абзац: «Здавалось, далі пливати нікуди» [16, с. 1]. Це про зупинку у дорозі. Автор пропонує кризисну ситуацію: нікуди рухатись. Герої, з якими ми ще не знайомі, пливають у незнайомому нам напрямку. Просте речення, ускладнене вставною конструкцією, інтригує читачів. Зупиняє їхню увагу. Але, виявляється, що є куди пливати: до Києва. Наявність ріки й момент перетинання водного простору героями просвічує початок оповіді схемою архаїчних міфів, надає просто подорожі вище значення, яке у тій же частині кваліфікується як «перехід кордоном майбутнього».

Таким же фантастично позачасовом виникає на березі село, яке перетинають *три* шляхи з відтінком фольклору та містики: шлях з'єднаний «із небом у безмежній рівнині», несе селу «ввібраний простір», а третій шлях «брав до села свіжину Дніпра». Саме село «спить серед сонячного дня» ... «і таємниця була в цьому сні *серед стихій*, що жили його своєю *міццю*...». Голос оповідача, але бачить все це головний герой: «...село здавалось питомим витворів просторів, чарівною *квіткою землі, неба й води*». Отже, герой – «селяк» з такогож самого села на березі. Він шукає «спорідненості між своїм та цим селом, що випадково трапилось йому *на великій путі*» й знаходить: «І радісно почув, що ця кривність єсть і що в ці хати, як в свої кинуті, він би зайшов *господарем*...». З'являється словообраз *господаря*, що теж матиме цікаве розвинення аж до господаря міста – господаря життя. Нотки сумного прощання чуються у реченні «Може, це було вже останнє село, що він побачив перед *містом*». Автор задає вектор руху героя: від «чарівної квітки землі, неба й води» – до міста. Письменник, разом із героєм, усвідомлюють, що герой «лишив у *своєму селі*... не тільки минуле, але й надії». Надії матеріалізуються у дівчині на ім'я Надійка, що була з *того ж самого села*, що й герой. Разом вони «переходили кордон майбутнього».

До часопросторової опозиції *село – місто* приєднуються такі словообрази, як *хліб*, що узагальнює усяку їжу, та *одяг* і пов'язані із словообразом *села*. Сільська молодь, що пливе до Міста за мрією, щедро готова ділитися з такими ж, як вони самі, селянами усім, що є. Далі іде національно характерний перелік їжі: хліб, картопля, сало, цибуля, що передається словом *харч*. «Перед ним лежав хліб, цибуля, сало». Усе з *села*. [16, с. 2]

Повторюваність цих словообразів у різних ситуаціях розвитку сюжету роману створює художній ланцюжок, що вносить додаткові значення і у слова. і у події, що відбуваються. Наприклад, зміна одягу Степана Радченка, кульмінацією якої стало спалення одягу, своєрідна кара за те принизливе становище, яке терпів герой від сільського вбрання, зостаючись у колі магії словообразу *село*. Зміна імені Степан – степовий, широкий і вільний, як степ, – на Стефан, чужинне й порожнє, але більш респектабельне, *городське*. Місце прийняття їжі – від «хліва» через обід на березі Дніпра, на волі, – до кафе, *трактиру, місця сповіді* творчої людини.

Словообраз «хліва» теж з'являється у «передмовній оповіді»: мивзнаємо, що герой, приїхавши до Міста, пройшов важку путь від *підпасича* – до секретаря спілки робземлісу. Це та ж парадигма *села*.

Місто для героя – «це те нове, що він мусить у нього увійти, щоб осягнути... мрію» [3]. «Усе навкруги було дивне й чуже». Навіть рідне *село* для містян «...центр крамообмінних операцій» (крамарь, що поміщає героя у *хлів*).

Тут же в Місті він зустрічає «рідні ще змалку» книжки, єдине рідне в Місті.

Перша оселя у Місті для героя – розчарування: він, герой війни, має жити у хліву, «як тварюка, справжнє бидло». Герой роману обурений: «ішов на голод, злидні, але не в *череду*» [16, 6].

Самий текст роману починається з показу унікальності Степана Радченка: «Ще з дитячих часів *чередування*... він вкоренив у собі звичку до самопоглиблення» [16, 7]. У цьому випадку за допомогою словообразу означено витoki здібностей героя: здатність до самоаналізу, сформована *селом*. Отже, незважаючи на місце формування особистості – *чередування* – Степан Радченко сформувався у здатну до самоаналізу особистість.

З перших сторінок роману герой предстає як впевнена у собі людина, іноді навіть самовпевнена. Герой відчуває, що «Він – нова сила, покликана із *сіл* до творчої праці». Поневіряння по різних інстанціях у пошуках роботи розчаровують Степана у своїй значущості для Міста. Автор будує невеличку, але красномовну парадигму самооцінки Степана: «Він – *один* з тих, що повинні ... сміливо будувати майбутнє»; Він – «*один* серед сотень»; сам собі: «таких, як ти – тисячі». Така самооцінка наштовхує героя на роздуми: «А, може, додому, на село, доведеться вертати».

Це вже перші сторінки тексту самого роману. «Передмовна оповідь» закінчується у *хліву*, де герой розташовується спати, змінивши обурення місцем проживання на сміх – такий притаманний українській сільській культурі: «Те, що він у хліву, здавалось йому вже тільки комічним. Він двічі стукнув кулаком

у стіну до корів, засміявся й розплющив очі». Останній рядок «оповіді» – таке ж просте речення, як і перший: «Над комином у віконці стояв ясний молодик» [16, 6]. За українськими традиціями починати будь-яку справу краще на молодика – тобто на новий місяць, що тільки-но народився й буде збільшуватись. Ясність молодика, за народними прикметами, обіцяє легкість у досягненні мети. Отже, життя Степана Радченка повинно, згідно народної прикмети, збільшитися, покращити з легкістю.

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи. Запропонований у цій розвідці аналіз художності тексту роману «Місто» дає підстави звернути увагу читача на талановито побудовані техніки створення двоплановості хронотопу «передмовної оповіді», що зумовлює перспективи розвитку художніх словообразів, уможливорює самостійно приєднувати до вже знайомих ланцюжків *села – міста* нові елементи, пов'язані як із часопростором романних подій, так і зі змінами у соціально-психологічному стані героїв урбаністичного роману. Ця розвідка у практичному аналізі спиралась більшою мірою на просторові елементи часопростору. Наступні пошуки можуть бути пов'язані з часовими словообразами, з аналізом функціонування героїв у часі, з означенням ланцюжків словообразів і додаткових значень, які маркуються ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. *Формы времени и хронотопа в романе. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет.* М., 1975. С. 234 – 407.
2. Бібік В. Хронотоп у романі Валеріана Підмогильного «Місто». *Літературні обрії.* Вип. 18. К.: 2010. С. 61
3. Бортновский, А. Образ города в «Белой гвардии» Михаила Булгакова и в «Городе» Валериана Пидмогильного. *Вестник Московского городского педагогического университета.* Серия «Педагогика и психология», No 15. 2021, С. 72-91. URL: <https://doi.org/10.25688/2619-0656.2021.15.05> Довідка URL: <https://dovidka.biz.ua/misto-pidmogilny-istoriya-napisannya/>
4. Де Бовуар С. Друга стаття (перекл. з фр.). Київ: Основи, 1994. 390 с.
5. Іванишин М. Екзистенція української людини в прозі Валер'яна Підмогильного (на матеріалі роману «Невеличка драма»): монографія [відп. ред. П. Іванишин] ; ДДПУ ім. І. Франка, каф. укр. л-ри та теорії л-ри. Дрогобич : Посвіт, 2013.
6. Коваленко Д. Моделювання образів часопростору в сучасному українському романі : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд.філол.наук. Спец.10.01.01-українська література; Національна Академія Наук України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. К.: ІЛ ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2018. 21 с.
7. Костюк Г. Валеріан Підмогильний: «Місто»(За матеріалами «Меморіал») .URL: <http://emotion.tochka.net/8418-valerian/>
8. Кравців Б. Разгром українського літературознавства. *Записки РТШ.* Чікаго, 1962. Т.173
9. Куплевацкая Л. А. Символика «предисловных рассказов» в романе Ф. М. Достоевского «Братья Карамазовы» *Русская филология. Украинский вестник.* 1997. No 3–4. С. 41–45.
10. Мельник В. О. Суворий аналітик доби: Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст.. Монографія. К.: Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка УНАН, 1994. 319 с.

11. Ніковський А. Про «Місто» В. Підмогильного. Життя й революція. 1928. №10. С. 104–114.
12. Ніколаєва І. Роман «Місто» Валеріана Підмогильного: у витоків українського екзистенціалізму. *Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства*. Матеріали конференції. Одеса, 2021. с.24 -27.
13. Парамбуль І. М. Екзистенціалізм у творчості Валеріана Підмогильного: історико-філософський підхід: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд.філол.наук. Спец.10.01.01-філософія. Львів: 2019. 16 с.
14. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К.:Либідь, 1999. 447с
15. Підмогильний В. Місто. Харків: Фоліо, 2014. 239 с.
16. Череватенко Л. Леонід Череватенко про Валеріана Підмогильного. Радіо «Свобода» 02 2021.
17. Шерех Ю. Людина і люди (1955) *Не для дітей*. Літературно-критичні статті і есеї. Мюнхен: Пролог, 1964. С. 83 – 96.
18. Шпинда І. Валер'ян Підмогильний. Письменник на світанку тоталітаризму Історична правда. 2016 URL :<https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/03/6/148989/>
19. Tarnawsky M. Misto. The European connection // Between reason and irrationality. The prose of Valerijan Pidmohyl'nyj. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1994.

**Liubov Kuplevatska. Chronotope of Valerian Podmohilny's novel "CITY":
"INTRODUCTORY STORY"**

Summery: The article offers an analysis of the multiple meanings of the space-time idioms of the "preface narrative" of Valerian Pidmogilny's urbanist novel "The City" as the beginning of a narrative structure, which lays down an end-to-end chronotopic opposition village - city, which covers the entire novel system and reflects the process of Ukrainization, as one of the leading social problems of the author's modern of the day reflected in the novel

Key words: city, "foreword story", village, ukrainianization, chronotope.

ІНТЕНЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕДИКАТІВ МОВЛЕННЯ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Питання сполучуваності дієслів з іншими частинами мови досліджується з урахуванням сучасних антропоцентричних тенденцій і комплексних підходів до вивчення синтаксичних конструкцій. Надано вичерпні інтенційні характеристики дієсловам на позначення мовленнєвої дії, визначено їх інтенційну цінність, тобто класифіковано за наявністю/відсутністю інтенції "зліва" і "справа", а також описано найбільш релевантні несубстанціальні характеристики дієслів.

Ключові слова: інтенція, предикат мовлення, семантико-синтаксичні відношення, субстанціальні характеристики, несубстанціальні характеристики.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Питання сполучуваності дієслів з іншими частинами мови у складі семантико-синтаксичних відношень досліджуються не лише у плані розробки теорії валентності, воно є також основою теорії інтенції дієслівної дії, згідно з якою дієслово потребує вираження агенса або пацієнса своєї дії.

Зовні теорія інтенції дієслівної дії має багато спільного з теорією валентності. І перша, і друга досліджують питання сполучуваності дієслів з іншими частинами мови, обидві теорії визначальною у формуванні синтаксичної структури називають роль дієслова. Водночас ці теорії мають багато відмінного у формах кваліфікації і опису однакових лінгвістичних фактів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Якщо теорія валентності набула особливого поширення у французькому, німецькому мовознавстві, то словацька граматична школа аналізує питання сполучуваності з погляду інтенції дієслівної дії. Уперше питань дієслівної інтенції торкнувся у словацькій лінгвістиці мовознавець Л. Штур, але основоположником цієї теорії є Е. Пауліні, який описав інтенційні характеристики дієслівної системи на матеріалі словацького дієслова. Суть її полягає у тому, що кожна дієслівна дія звідкись виходить/не виходить і кудись направлена/не направлена. Під час аналізу дієслів з погляду інтенції йдеться про виявлення тих субстанцій, між якими проходить дієслівна дія, а саме вихідна субстанція і субстанція мети, та з'ясування того, потребує дієслово чи ні формалізованого вираження обох цих субстанцій або якоїсь однієї з них. Вихідна субстанція – це та, яка є відправною точкою дієслівної дії, а у реченні вона виконує роль граматичного суб'єкта.

Субстанція мети – та, на яку поширюється чи спрямована дія, а у реченні – це граматичний об'єкт. За наявністю/відсутністю цих субстанцій у реченні і визначається так звана "інтенційна цінність" дієслів.

Цікаві спроби дослідження інтенційних властивостей дієслова знаходимо і у працях Р.Мразека, Я.Оравця, Є.Шутової, С.Кацнельсона, М.Володченкова та ін. У цих роботах інтенція трактується як така лексико-граматична категорія, яка "...відбивається на валентності даного дієслова, вона лежить у її основі, визначає її у загальних рисах" [1, с. 51] і характеризується як вираження відношення дієслівної дії до вихідної субстанції і субстанції мети, на які вона направлена.

Мета нашої статті – надати вичерпні інтенційні характеристики дієсловом на позначення мовленнєвої дії, визначити їх інтенційну цінність, тобто класифікувати за наявністю/відсутністю інтенції «зліва» і «справа», а також описати найбільш релевантні несубстанційні характеристики дієслів.

Виклад основного матеріалу дослідження Аналогічно до валентності розрізняють лівосторонню (графічно $\leftarrow V$) і правосторонню (графічно $V \rightarrow$) інтенцію. Перша пов'язується з активними учасниками дії (агенс – суб'єкт, тобто граматичний підмет), друга – з пасивними (пацієнс, адресат та ін. – об'єкт, тобто граматичний додаток). Кількість і якість цих іменних компонентів дослідники визначають по-різному. За наявністю/відсутністю інтенції зліва дієслова поділяються на дві групи: суб'єктні (у традиційній граматиці особові) та безсуб'єктні (безособові). Інтенція справа визначається обов'язковістю/факультативністю об'єкта. Отже, з погляду синтаксичної кваліфікації питання полягає у протиставленні граматичного суб'єкта речення (вихідна субстанція) граматичному об'єкту (субстанція мети). Іменні компоненти утворюють інтенційну структуру дієслова, на якій ґрунтується інтенційна структура речення. До інтенційної структури дієслова входять лише ті компоненти, які зумовлюються його релятивною семантикою.

Прибічники теорії інтенції дієслівної дії розмежовують аргументи і обставини як такі, які приєднуються до дієслова різними типами зв'язків, називаючи аргументи субстанціальними характеристиками дієслова, а обставини – несубстанціальними. Останні кваліфікатори теорія інтенції вважає обов'язковими, тобто такими, без яких значення дієслівної дії або стану сприймається не повністю реалізованим. Але як обов'язкові поширювачі розглядаються лише основні, найсуттєвіші характеристики, серед яких виділяються такі: з часовим значенням – **temp**; інтенсивності дії/стану – **inten**; способу дії – **man**; причини – **caus**; місця дії/стану – **loc**; джерела походження – **orig**; результату, наслідку – **result**. Усі інші типи характеристик (характеристики порівняння, якісні, кількісні тощо) не пов'язані тісно з семантикою дієслова і тому розглядаються як факультативні поширювачі. Наявність/відсутність таких характеристик у реченні не впливає на сприймання семантики цього дієслова, і тому їх не зараховують до несубстанціальних характеристик.

Ґрунтуючись на зазначених позиціях, у пропонованій статті надано

вичерпні інтенційні характеристики дієсловам на позначення мовленнєвої дії, визначено їх інтенційну цінність, тобто класифіковано за наявністю/ відсутністю інтенції «зліва» і «справа», а також описано найбільш релевантні несубстанціальні характеристики дієслів.

Для того, щоб надати вичерпні інтенційні характеристики дієсловам на позначення мовленнєвої дії, необхідно визначити їх інтенційну цінність, тобто класифікувати на наявністю/відсутністю інтенції «зліва» і «справа», а також необхідно описати найбільш релевантні несубстанціальні характеристики дієслів.

З погляду самостійності функціонування структурної схеми речення як одиниці мовлення необхідно визнати опорними, стрижневими у структурній схемі таких речень суб'єктні і суб'єктно-об'єктні відношення дієслова. Адвербіальні (обставинні) відношення у структурі речень з дієсловами мовлення, хоч і визнані у деяких випадках облігаторними, з принципової точки зору є вторинними.

Субстанціальні характеристики дієслів мовлення

Речення з дієсловами мовлення передають інформацію про те або те подання комунікативного потенціалу людини. Дієслова мовлення як потенційні носії ситуації, в основному, вимагають наявності таких необхідних семантичних компонентів, як суб'єкт, об'єкт і адресат. Ознакою суб'єктності відзначені усі речення цієї групи, тобто усі дієслова мають інтенцію «зліва». Отже, класифікація дієслів мовлення здійснюватиметься за наявністю/відсутністю інтенції «справа». Наявність об'єктної лексеми може бути продиктована як інформативною недостатністю дієслова мовлення, так і усього речення. Тому об'єктні позиції і їх лексичне заповнення розкривають специфіку як самих дієслів мовлення, так і речень із цими дієсловами. Ця специфіка полягає у пропозиційному змісті дієслів мовлення. Дієслова мовлення абсолютно байдужі до семантичної природи об'єкта (предмет, особа, подія), а тому не мають обмеженості у виборі об'єктних лексем. Отже, суб'єктом і адресатом дії є особа чи група осіб, а об'єктом – конкретний предмет чи абстрактне поняття.

Опис інтенційних властивостей дієслів мовлення здійснюється за такими семантичними підгрупами:

1. Дієслова із значенням загального процесу говоріння.

Схема ←V: *Базікати, балакати, варнякати, галдикати, марнословити, патякати.* Напр.: Ще довго п'яний Федір сидів би та базікав, якби панові не обридла його розмова (Мирн.).

Схема ←V→: *Висловлювати, говорити, казати, ораторствувати, фразерствувати* тощо. Напр.: Правда, Яків найбільше лютує, коли вона починає ревнувати його, висловлює бодай натяк на його невірність (Дімаров).

Схема ←V→ →: *Звати, іменувати, називати, титулувати.* Напр.: Щось ніби не те. Якось інакше вони іменують їх у роді слов'янським (Міщенко).

2. Дієслова із значенням манери і способу говоріння.

Схема ←V: *Галасувати, гаркавити, гомоніти, заїкатися, лементувати, причитати, сюсюкати, шепелявити* тощо. Напр.: Всі говорили, галасували на

всю хату, не знали, де сісти, де стати (Н.-Лев.).

Схема $\leftarrow V \rightarrow$: *Волати, гукати, кликати, кричати, шептати.* Напр.: Вона тільки хитає головою та щось шепче губами (Мирн.).

3. Дієслова, які позначають особливі форми вимовляння.

Схема $\leftarrow V$: *Белькотати, бубоніти, лепетати, мимрити* тощо. Напр.: Слів не чути, чує тільки Пріська – хтось десь бубонить, хтось кричить (Мирн.).

Схема $\leftarrow V \rightarrow$: *Декламувати, скандувати, цитувати.* Напр.: Андрій декламував свої експромти, Іван підганяв комуну (Хвил.).

Схема $\leftarrow V \rightarrow \rightarrow$: *Диктувати.* Напр.: Хутірський прийде диктуватиме нам свої умови (Гонч.).

4. Дієслова, що характеризують комунікативний аспект усного мовлення.

Схема $\leftarrow V$: Дієслів, що мають обов'язкову інтенцію «зліва», у складі цієї семантичної підгрупи не виявлено. Проте у таких дієслівних лексемах, як *бесідувати, дебатувати, дискутувати, диспутувати, домовлятися, полемізувати, сперечатися* схема $| \leftarrow V \rightarrow |$ ($| \leftarrow V \rightarrow \rightarrow |$) може трансформуватися у схему $| \leftarrow V |$ ($| \leftarrow V \rightarrow |$), бо іноді семантика цих дієслів зазнає зміни, конденсуючи «суб'єкт і об'єкт» в одну формально репрезентовану позицію. Напр.: Вони поралися й бесідували, а бесідуючи, жартували, а жартуючи, сміялися... (Міщенко); Доки вони доправилися до Дунаю, усе обдумали й про все домовилися (Міщенко).

У сучасних дослідженнях, присвячених проблемам семантико-синтаксичної організації речення, названі дієслова кваліфікуються як носії категоріального значення взаємності (реципрока). У своїй семантичній побудові вони передбачають два актанти, один з яких виконує функцію суб'єкта і репрезентується формою номінатива, другий – об'єкта і реалізується формою орудного відмінка з прийменником *з* (*із, зі*). У дієсловах реципрокної семантики активний і пасивний процеси відбуваються одночасно. Дія, виконана суб'єктом, притягує об'єкт, поза яким не може реалізуватися та чи та дія. Отже, реципрок, або взаємна діатеза, характеризує два паралельні процеси, які зачіпають денотативну співвіднесеність елементів синтаксичного оточення. Дієслова реципрокної семантики передбачають участь двох осіб (кількість учасників мовленнєвої взаємодії не може бути меншою двох, але вона може бути більшою), що визначається формально – формою множини дієслова.

Схема $\leftarrow V \rightarrow$: *Баяти, коментувати, консультувати, описувати, повторювати, розказувати, розповідати, характеризувати.* Напр.: Він полюбив її ім'я і повторював його (Підмог.).

Схема $\leftarrow V \rightarrow \rightarrow$: *Відповідати, доповідати, зізнаватися, інформувати, натякати, оголошувати, питати, повідати, рапортувати, розмовляти* тощо. Напр.: Газдині й дівчата доповідали Дзельманові про патрулі (Черемш.).

5. Дієслова із значенням спонукання, що виражається за допомогою усного мовлення.

Схема $\leftarrow V \rightarrow$: *Агітувати, інструктувати, командувати, повчати.* Напр.: Іван ішов попереду й командував взводом, він же починав пісню (Хвил.).

Схема ←V→ →: *Благати, веліти, доказувати, запевняти, наказувати, обіцяти, підбурювати, проповідувати, просити, радити, рекламувати* тощо. Напр.: Твій батько й брат запевнили мені те слово (Укр.Л.).

6. Дієслова із значенням позитивного ставлення.

Схема ←V: *Жартувати, каламбурити*. Напр.: Бурлаки жартували, а Василю було не до жартів (Н.-Лев.).

Схема ←V→: *Лестити, славити, хвалити*. Напр.: Чи ти бачив, як оборонця визволені славлять? (Укр.Л.).

Схема ←V→ →: *Величати, дякувати, зичити, рекомендувати, хвастити*. Напр.: Думаєш, добра тобі зичать отакі типи? (Гонч.).

7. Дієслова із значенням негативного ставлення.

Схема ←V: *Злословити, лихословити*. Напр.: Здичавілі пришельці з іншої якоїсь планети вдерлися в собор і верещать там по-мавпячому, п'яно регочуть, злословлять! (Гонч.).

Схема ←V→: *Винити, глузувати, грубіянити, гудити, картати, кепкувати, клясти, корити, критикувати, лаяти, сварити, соромити*. Напр.: Та я тебе, Кассандро, не картаю, невинна ти з своєї вдачі (Укр.Л.).

8. Дієслова «нарікання».

Схема ←V→: *Бідкатися, жалітися, нарікати, ремствувати*. Напр.: Жінки жалілися на свого сусіда, який майже щовечора повертається додому напідпитку, часто б'є дружину й дітей, скандалить з сусідами (Дімаров).

Для повної реалізації семантики дієслова у синтаксичній конструкції не менш важливими є несубстанціальні характеристики. Ці характеристики визначаються семантикою дієслова, і вичерпний опис їх вимагає глибокого усвідомлення дієслівних значень. В описі несубстанціальних характеристик вважається за потрібне виділити найсуттєвішу, тобто ту, яка обов'язкова для повного сприйняття семантики конкретної дієслівної лексеми.

Несубстанціальні характеристики дієслів мовлення

У реченневих конструкціях дієслова мовлення вільно допускають різні конкретизатори, однак характерною особливістю для багатьох є наявність у їх семній структурі диференційних сем способу дії, інтенсивності, часу та ін. У деяких дієсловах мовлення схема може трансформуватися за рахунок уведення у структуру речення одного або більше лексичних конкретизаторів (обставин), що увиразнюють власне процес мовлення.

Для виділеної ЛСГ дієслів мовлення найбільш значущими можна вважати такі характеристики (за семантичними підгрупами):

1. Дієслова із значенням загального процесу говоріння.

/Adv temp/: Напр.: Ніна говорить сьогодні так гарно, як ніколи не говорила (Дімаров).

/Adv inten/: Напр.: Яків не раз висловлював їй свої погляди на сім'ю (Дімаров).

/Adv man/: Напр.: А вартові оружні, здоровецькі, щось говорили не по-грецьки (Костенко).

/Adv caus/: Напр.: Мабуть, Параска через те й мою матір зве відьмою (Н.-Лев.).

2. Дієслова із значенням манери і способу говоріння.

/Adv temp/: Напр.: Усі тільки й гомоніли тоді про це (Гонч.).

/Adv inten/: Напр.: Він знову гукнув ще дужче до неї (Мирн.).

/Adv man/: Раптом хтось на ганку гукнув його на ім'я, і хлопець здригнув, ніби спіймався на злочині (Підмог.).

/Adv caus/: Напр.: Невмивана та заспана, вона якось зозла гукнула те в кухню (Мирн.).

/Adv loc/: Напр.: Люд тиверський кличе князя на віче (Міщенко).

3. Дієслова, які позначають особливі форми вимовляння.

/Adv temp/: Напр.: Олег чув його важке дихання, чув, як старий до самого ранку щось белькотав (Донч.).

/Adv inten/: Напр.: Доря знову бубонів за дверима (Коцюб.).

/Adv man/: Напр.: Він тільки невиразно щось буркотав про планети (Донч.).

4. Дієслова, що характеризують комунікативний аспект усного мовлення.

/Adv temp/: Напр.: Через хвилинку вона впевнено відповідала на його запитання (Підмог.).

/Adv inten/: Напр.: Лейба знов розказав їй про це вдруге (Н.-Лев.).

/Adv man/: Напр.: Хлопець рішуче заявив мені це (Донч.).

5. Дієслова із значенням спонукання, що виражається за допомогою усного мовлення.

/Adv temp/: Напр.: В той вечір Христя ходила по сусідах і прохала "трішки нафти" (Хвил.).

/Adv inten/: Напр.: Тоді село бачило в церкві воєнний алярм, бо командант у церкві голосно командировав вояками і роздавав прикази (Черемш.).

/Adv man/: Напр.: – Я щиро раджу вам це (Підмог.).

6. Дієслова із значенням позитивного ставлення.

/Adv temp/: Напр.: Тоді він зводиться і дякує їй за чай (Дімаров);

/Adv inten/: Напр.: По простоті душевній Яків кілька разів хвалив Ніні нову знайому, і дружина приревнувала його (Дімаров).

/Adv man/: Напр.: З парубками вони жартували делікатніше, ніж сільські дочки хліборобів (Н.-Лев.).

7. Дієслова із значенням негативного ставлення.

/Adv temp/: Напр.: Щовечора Василина кляла слід Ястшембського й щовечора виходила вона на греблю виглядати його (Н.-Лев.).

/Adv inten/: Напр.: Він уже частенько дає ту хвилину, коли знайшов листа (Донч.).

/Adv man/: Напр.: Іноді вона так тонко і безжалісно глузувала з нього, що анарх після цього майже з огидою згадував її довгі темні вії, під якими шулились нехороші вороні очі (Хвил.).

8. Дієслова «нарікання».

/Adv temp/: Напр.: Він завжди бідкався її нещасливою долею, і радів, що здибав саме її (Міщенко).

/Adv inten/: Напр.: Вона вже раз жалілася йому, а що вижаліла? (Мирн.).

/Adv man/: Напр.: Після мовчання вона зітхала, і вже жалілась їм зовсім по-дорослому (Гонч.).

Згідно з вербоцентричною теорією дієслівні предикати відіграють основну роль у формуванні структури речення. Найважливішими при цьому є валентнісні та інтенційні характеристики, бо ними програмується макет майбутнього речення як з кількісного, так і з якісного погляду. Основою валентнісної кваліфікації є поділ дієслів на групи за числом необхідних аргументів, але, здійснюючи кількісну кваліфікацію, ця теорія нічого не говорить про їх якість, тобто про семантичну функцію. Теорія інтенції, навпаки, основним критерієм кваліфікації дієслів ставить конкретизацію їх семантичних поширювачів, разом з тим вона не зважає на кількість аргументів, розглядаючи лише загальну програмованість об'єктів семантикою дієслова. Валентнісні особливості предикатів, що полягають у спроможності програмування кількості і якості конститuentів речення, є основою формування мінімального структурного типу речення. Несубстанціальні характеристики є релевантними у заповненні структури речення визначеннями, які можуть бути як суттєвими для реалізації семантики предиката, так і несуттєвими, тобто є одиницями вільного входження.

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи.

Отже, інтенція і валентність є співвідносними поняттями, що характеризують дієслово на конструктивному синтаксичному рівні і на рівні семантики. Саме це і зумовлює необхідність розгляду питання сполучуваності дієслівних лексем як з погляду теорії валентності, так і теорії інтенції дієслівної дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы. *Вопр. языкознания*. 1964. №3. С. 49 – 58.

Nataliia Nikolaieva. Intentional Characteristics of Speech Predicates in Works of Ukrainian Literature

Abstract. The problem of verbs combinability with words of other parts of speech researches taking into account modern anthropocentric trends and complex methods of syntactic constructions study. Irrefragable intentional characteristics of verbs, belonging to LSG of speech are given, their intentional value is determined, i.e. they are classified by availability/absence of intention “from the left (of)” and “from the right (of)”; and the most relevant non-substantial verb characteristics are regarded in the article.

Key words: intention, speech predicate, semantic-syntactic relations, substantial characteristics, non-substantial characteristics.

ПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В 5-6 КЛАСАХ НУШ

У статті актуалізовано питання організації проєктної діяльності учнів під час навчання української літератури на адаптаційному циклі базової середньої освіти. Доведено, що виконання проєктів на основі літературних творів сучасних письменників сприяє розвитку ключових компетентностей учнів, умінь працювати в групі, навичок соціально-емоційного і етичного спілкування.

Ключові слова: літературна освіта, сучасна українська література, проєктна діяльність, ключові компетентності, наскрізні вміння.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Потреба переорієнтації освітньої системи України виникла через її відірваність від викликів сучасного інформатизованого й технологізованого суспільства, дублювання змістових складників шкільних предметів, орієнтованість на усталену роками суму знань. Упровадження концепції Нової української школи відбувається на принципово інших засадах, через поєднання компетентнісного, діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи стан освітньої системи в Україні перед впровадженням НУШ, Н. Бібік зазначає, що «у більшості випадків учні загальноосвітньої школи, володіючи інформацією і маючи досвід вирішення проблеми в умовах навчальної ситуації, не вміють розв'язувати інформальні (такі, що виходять за межі навчального процесу) завдання, приймати рішення в складних життєвих ситуаціях. Вони недостатньо володіють інтегрованими вміннями й навичками, необхідними для успішного вирішення проблем, що виникають у реальному житті, у процесі інтеграції в сучасне інформаційно навантажене та полікультурне суспільство» [1, с. 49].

Досвід реалізації освітньої реформи «Нова українська школа» в початкових класах довів ефективність компетентнісного підходу до організації навчання, а також необхідність його продовження у базовій середній освіті.

Однією із сучасних новацій, апробованих у початкових класах Нової української школи, є створення середовища для активного навчання на основі поєднання різних видів навчальної діяльності учнів, серед яких – виконання навчальних проєктів.

Проєктне навчання започатковане американськими вченими Дж. Дьюї та Е. Дьюї [10], які запропонували формувати систему знань через самостійну творчу діяльність учнів, що сприяє природному розвитку дитини та набуття нею соціальних навичок. Основні положення теорії Дж. та Е. Дьюї є основою сучасної концепції проєктного навчання, яка реалізується, зокрема, і в процесі навчання української літератури.

Теоретичні аспекти й досвід їх апробації розглядають у своїх наукових працях та методичних посібниках Н. Бібік, О. Кузнецова, А. Лаврова, В. Одарченко, О. Слижук, Л. Чеховська та ін. При цьому неоднозначними є теоретичні дефініції, якими послуговуються вчені. Зокрема, вживаються поняття «метод проєктів», «проєктна технологія», «проєктне навчання» тощо. А. Лаврова подає таке визначення: «проєкт – це творча робота, яка враховує як теоретичне, так і практичне навчання, передбачає глибину знань, можливість аналізу ситуацій, використання моделі роботи в команді, спрямованої на досягнення певної мети. Метод проєктів навчає учнів особистій відповідальності та самодисципліні, формує навички прийняття рішень, самооцінювання, створює відчуття приналежності, розвиває ініціативність, допитливість та креативність, готовність служити інтересам громади та громадянській відповідальності» [3, с. 51].

О. Кузнецова та В. Одарченко приходять до висновку, що «метод проєктів – принципово інша форма технології навчання. Під час використання цього методу значно збільшується пізнавальна активність, інтерес до навчальної діяльності, поглиблюються та розширюються знання конкретної навчальної дисципліни, удосконалюються навички самостійної роботи. Але найголовніше – розвивається здатність дослідницької діяльності, аналізу та творчості, самі учні вчать «здобувати знання», що було б неможливим настільки ефективно досягти при навчанні будь-яким іншим методом» [2, с. 75].

У контексті діяльнісного підходу більш доцільно говорити про проєктне навчання, адже в основі виконання проєктів – самостійне виконання проєктних завдань з метою емпіричного здобуття знань та формування softskills.

У традиційній дидактиці проєктне навчання здебільшого розглядалося як один із методів освіти учнів старших класів та студентів. У концепції Нової української школи проєктне навчання є складовою частиною освітнього процесу на всіх його рівнях.

Мета статті – розглянути сутність проєктного навчання та можливості його впровадження на адаптаційному циклі базової середньої освіти у процес навчання сучасної української літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження У модельній навчальній програмі з української літератури для 5-6 класів, рекомендованій МОН України у 2021 році, значно оновлено зміст освіти [4]. На уроках літератури учні 5-6 класів вивчають найкращі зразки класичної та сучасної української літератури, які відповідають їхнім інтересам та віковим особливостям. На їх основі планується та впроваджується система завдань, зокрема й орієнтована на організацію самостійної проєктної діяльності учнів, з якою вони вже ознайомлені у початковій школі.

В основі проєктного навчання літератури – формування читацької компетентності учнів на основі самостійної або групової роботи над проєктом за мотивами художнього твору та його презентація. В організації процесу проєктного навчання необхідно враховувати такі дидактичні принципи:

- врахування життєвого досвіду та читацьких інтересів учнів;

- орієнтація на практичний результат та формування системи цінностей;
- проєкція сформованих умінь та навичок на майбутню суспільну діяльність;
- інтегроване формування предметної та ключових компетентностей, наскрізних умінь: готовності до планування своєї діяльності, активності у виконанні завдань проєкту, самостійності, ініціативності, гнучкості мислення;
- зв'язок навчальних завдань з реальними життєвими ситуаціями, їх актуальність.

У перекладі з латині слово «проєкт» означає «кинутий вперед». Воно вживається на позначення, як правило, ретельно спланованої документації у різних технологічних галузях. Навчальний проєкт з літератури – це також чітка схема дій та використання ресурсів для досягнення освітньої мети – створення власного творчого продукту за мотивами прочитаного художнього твору.

У підручнику української літератури для 5 класу [8] передбачена система завдань для проєктного навчання за творами сучасної української літератури, у результаті виконання яких учні створюють та презентують творчі продукти – фото, малюнки, комікси, мультимедійні презентації, фотоколажі, віртуальні екскурсії та розповіді. Виконання проєктних завдань сприяє розвитку читацької грамотності, дослідницьких умінь, творчих здібностей учнів, сприяє досягненню очікуваних результатів навчання, передбачених Державним стандартом базової середньої освіти (2020) та модельною навчальною програмою з української літератури [4].

Приклади проєктних завдань підручника української літератури [8] представлена у таблиці 1.

Назва літературного твору	Приклад завдання в підручнику	Творчий продукт
Валерій Шевчук «Чотири сестри»	«Тобі вже відомо, що твори малих жанрів фольклору – прислів'я, приказки, загадки – мають різні теми. Зокрема, знайшла відображення в цих творах і тема природи. Підготуй добіку прислів'їв, приказок і загадок про свою улюблену пору року. Підбери фото або підготуй власні малюнки для візуального супроводу свого дослідження»[8, с. 60].	Мультимедійна презентація, фото, малюнки
Тетяна Майданович «Країна Українія»	«Поезія дуже часто знаходить своє друге життя в піснях. Творчість поетів, які представлені в розділі «Україна і я», також поєднана з музикою. Підготуй індивідуальний або ж груповий творчий проєкт «Образ України в пісенній ліриці». Презентуй його на уроці»[8, с. 110].	Музично-поетична композиція
Улюблені для учнів вірші сучасних українських поетів	«Переглянь відеопейзажі України. Які краєвиди тебе найбільше захопили? Чому? Підготуй на основі власної відео- чи фотогалереї презентацію улюблених пейзажів рідного краю. Прокоментуй окремі відео та світлини рядками відомих тобі поетичних творів» [8, с. 115].	Відеопрезентація
Марія Морозенко «Вірність Хатіко»	«Напевно, у тебе є домашні улюбленці. Або ж у твоєму дворі живуть песики й котики, які не мають своєї домівки, а їх підгодовують люди. Пропонуємо тобі створити фотоколаж «Друзі, які завжди поруч». Для цього	Фотоколаж

	сфотографуй тваринок, які живуть у твоєму дворі, та напиши про одну з них історію. Презентуй свою роботу однокласникам і однокласницям. Можливо, хтось із них захоче стати власником безпритульної тваринки» [8, с. 143].	
Анатолій Качан «Море грає»	«Візьми в бібліотеці науково-популярні книжки про море й ознайомся з ними, переглянь пізнавальне відео «Таке дивовижне Чорне море». Поділись із однокласниками / однокласницями найцікавішою інформацією, яку тобі вдалося довідатися. Підготуйте груповий проєкт про моря України, проілюструйте його світлинами із власної фотоколекції та поетичними рядками Анатолія Качана» [8, с. 146].	Фотопрезентація
Галина Кирпа «Мій тато став зіркою»	«Дізнайся більше про події, описані в оповіданні — переглянь відео «Люди створюють історію», що представлено в Києві в Національному меморіальному комплексі Героїв Небесної Сотні - Музеї Революції гідності. Які факти про революцію тебе найбільше вразили? Подивися буктрейлер (короткий відеоролик про книжку) на оповідання Галини Кирпи «Мій тато став зіркою» та його інсценізацію. Чи сподобалася тобі інсценізація? Поділися своїми враженнями з однокласниками/однокласницями. Можливо, серед близьких тобі людей є родичі Героя Небесної Сотні? Довідайся його історію життя та розкажи її в класі. Попроси вчителя/вчительку організувати зустрічі з людиною, яка була учасником Революції гідності. Подумай, відповіді на які запитання ти хочеш отримати від	Інтерв'ю

	такої людини» [8, с. 185].	
Всеволод Нестайко «Чарівні окуляри»	«Обери один із епізодів повісті, що тобі найбільше сподобався, й створи на його основі комікс на 4–5 ілюстрацій. Можеш скористатися для цього онлайн-ресурсом WriteComics»[8, с. 214].	Комікс
Зірка Мензатюк «Таємниця козацької шаблі»	«Чи доводилося тобі побувати принаймні в одному із замків, описаних в повісті? Можливо, ти навіть живеш поблизу одного з них. Підготуй віртуальну екскурсію замками України, використавши власну фотоколекцію або ж матеріали інтернет-джерел. Запропонуй своїм однокласникам / однокласницям разом здійснити віртуальну екскурсію. Поділіться враженнями. Обговоріть, чи збігається побачене із описом у художньому творі?»[8, с. 240].	Віртуальна екскурсія

Очікуваними результатами проектного навчання під час вивчення творів сучасної української літератури в 5 класі є проведення паралелей між образами і ситуаціями, зображеними в творах, і власним життєвим досвідом для формування базових морально-етичних норм; вміння обирати для самостійного ознайомлення твори, наводити аргументи щодо свого вибору; здатність ефективно використовувати інформаційні ресурси (бібліотеки, сайти тощо) для задоволення власних читацьких потреб і розширення кола читацьких інтересів; створювати власний медійний продукт (мультфільм, відеоролик тощо) та /або письмові творчі роботи різних жанрів за мотивами прочитаного; відтворювати окремі художні засоби із вивчених творів для втілення власних творчих намірів [4].

Проектне навчання літератури в 5 класі проводиться під керівництвом учителя / учительки, що проводить консультації, рекомендує інформаційні джерела, організовує групову роботу.

Робота над навчальним проектом охоплює весь період вивчення художнього твору. Вчитель заздалегідь ставить проектне завдання, організовує роботу над ним, акцентує на складових елементах, які допоможуть учням якісно виконати творчий продукт і презентувати його.

Прикінцевим етапом проектного навчання є обговорення його результатів, рефлексія, самооцінювання як елементи формувального оцінювання діяльності учнів.

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи. Отже, проєктна діяльність учнів у процесі вивчення літературних творів сучасних українських письменників є ефективною за умови активного залучення до виконання завдань, надання вчителем консультацій на всіх етапах виконання проєкту, орієнтації на досягнення програмових очікуваних результатів навчання.

Формування вмінь учнів адаптаційного циклу базової середньої освіти здійснювати проєктну діяльність дає можливість урізноманітнити освітній процес, відповідає вимогам коцепції Нової української школи, за якими школярі вчать самостійно здобувати знання, розвивати свої вміння, ціннісний потенціал та життєвий досвід.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібік Н. М. Переваги і ризики запровадження компетентнісного підходу в шкільній освіті. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 1. С. 47 – 58.
2. Кузнецова О. В., Одарченко В. І. Метод проєктів – сучасна технологія навчання в умовах Нової української школи. *VIRTUS*. 2017. № 14. С. 74 – 77.
3. Лаврова А. В. Метод проєктів на уроках української літератури в старших класах. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92). С. 50–53.
4. Модельна навчальна програма «Українська література 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти /Автори: Яценко Т. О. та ін. [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 64 с. URL : https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/21.33_Ukrains_ka_literatura_1.pdf (дата звернення : 09.10. 2022).
5. Нова українська школа: путівник для вчителя 5–6 класів : навчально-методичний посібник / за ред. А. Л. Черній. Рівне : РОППО, 2022. 168 с.
6. Слижук О. А. Використання методу проєктів для організації індивідуальної роботи студентів філологічного факультету. *Вісник Запорізького національного університету : збірник наукових статей. Філологічні науки*. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. №1. С. 386–389.
7. Чеховська Л. Й. Проєктне навчання на уроках української літератури у середній школі : наук.-метод. посіб. Запоріжжя, 2010. 263 с.
8. Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А. Українська література: підруч. Для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ :Видавничий дім «Освіта». 256 с.
9. Barron B. When Smart Groups Fail. *The journal of the learning sciences*. 2003. 12(3). С. 307 – 359.
10. Dewey D., Dewey E. *Schools of to-morrow*. New York : E. P. Dutton & Company. 1915. 298 с.

Olesia Slyzhuk. Project Activities of Students in the Process of Studying Modern Ukrainian Literature in the 5th-6th Grades of the New Ukrainian School

Abstract. The article updates the issue of organizing students' project activities during the study of Ukrainian literature at the adaptation cycle of basic secondary education. The author proves that the implementation of projects based on the literary works of modern writers contributes to the development of students' key competencies, the ability to work in a group, and the skills of social-emotional and ethical communication.

Key words: literary education, modern Ukrainian literature, project activity, key competencies, cross-cutting skills.

КОНЦЕПТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО»

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей втілення концепту історичної пам'яті в романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого».

Ключові слова: концепт, історизм, ретроспекція, художній образ, часова три вимірність, хроніка, концептуальність.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» від дня його виходу у світ привертає до себе пильну увагу науковців, критиків, читачів. Усі, хто досліджував цей роман, приділяли увагу його ідейно-тематичному значенню, проблемі з'ясування жанру, особливостям мови тощо. Однак роман настільки багатоплановий і значеннєвий, що потребує дослідження й інших аспектів художнього втілення проблем сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» став предметом досліджень багатьох учених, котрі розглядали проблематику твору, його жанрові особливості (В. Базилевський, В. Панченко), з'ясовували стильову документальність (О. Галич, І. Дзюба, Д. Дроздовський). Гоголівський дискурс роману глибоко вивчив А. Новиков. Гендерні аспекти твору описані в працях А. Землянської та С. Шаром. Систему образів роману вивчав І. Ярославський. І це далеко не всі дослідження. Проте особливості відтворення концепту історичної пам'яті в романі залишилися поза увагою науковців. Саме відсутність таких досліджень зумовила **актуальність** означеної статті.

Мета статті полягає в описі особливостей утілення концепту історичної пам'яті в романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого».

Виклад основного матеріалу дослідження. У наш час одним із перспективних аспектів літературознавства є аналіз художніх творів на концептуальному рівні. Концепт історичної пам'яті як особлива форма пізнання історії світу є найпоширенішим під час аналізу художнього тексту історичної тематики.

У своєму романі «Записки українського самашедшого» Ліна Костенко часом із болем і розпачем описує історичні події сьогодення, примушує замислитися над актуальністю народних протестів проти свавілля чинної влади.

Роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» літературознавець Є. Кононенко справедливо оцінила так: «"Записки українського самашедшого" – це історія в концентрованому вигляді. І жодної сторінки з неї не вирвати» [1, с. 32].

Концепт історичної пам'яті створюється Ліною Костенко внаслідок уведення історичних подій у зміст і сюжет роману і трансформування його відповідно до авторського світогляду, ідейних переконань й уподобань. Цей концепт у романі ґрунтується на вмінні авторки проникати в суперечності сучасної епохи, бути причетною до тих подій в Україні, які увійшли до її історії.

Зіставляючи дати, відтворюючи реальні події життя України на початку ХХІ ст., які вже стали її історією, описуючи існуючі й вигадані літературні постаті, порівнюючи героїв міфів і героїв художньої літератури, Ліна Костенко створює концепт історичної пам'яті, де за сучасністю «скрізь стоять події минулого» (Г. Левченко).

Перше, що впадає в очі, – це чітко визначене місце події – Київ, а згодом ще конкретніше – Майдан Незалежності, на якому відбувається Помаранчева революція. Змальовані в романі картини цієї революції вражають своєю реалістичністю.

Чітко визначені і часові межі твору: кінець ХХ – початок ХХІ ст. Щоправда, часом ця реальна хронологія межує з віртуальною: 9 мартобря, 43 число тощо. Тим самим письменниця наче підкреслює абсурдність людського буття. Герой твору кожного дня позначає дату свого запису в щоденнику. Наприклад, «1 грудня, дев'ята річниця референдуму, коли на руїнах імперії постала наша Незалежність. Синій птах з перебитими крилами, майже до смерті закльований двоголовим орлом» [6, с. 11]. А навіть коли конкретна дата не зазначається, її легко встановити, бо «завтра Новий рік» [6, с. 44], «на Водохреща вони з тещею пішли святити воду» [6, с. 70] тощо. Герой ретельно створює хронологію вітчизняних і світових подій, часом доленосних, часом дріб'язкових, і пояснює це так: «Але навіщо я все це записую? Бо воно ж було. Воно для чогось було. А завтра забудеться, наче його й не було» [6, с. 36]. Тому в кожному своєму щоденному записі герой відображає ті реальні події, які відбуваються не тільки в Україні, а й у всьому світі, свідком і учасником яких він є.

Концепт історичної пам'яті в Ліни Костенко має тривимірну структуру: ретроспекція, реалії сучасного життя і прогнозування майбутнього.

Історичне минуле вплітається в сюжет роману то у вигляді етнічної історичної пам'яті (нагадування про традиції українського народу – колядування, Водохреща, відзначення поминального дня та Дня Святого Миколая), то в спогадах про реальні історичні події, як-от: Голодомор, подвиг Героїв Крутів, Революція на граніті та ін.

Критично ставлячись до сьогодення, Ліна Костенко часом показує абсурдність багатьох речей: «Ядерну зброю віддали, державу розікрали, чекаємо інвестицій у свою економіку. Танки продаємо у Пакистан, гладильні дошки купуємо в Італії» [6, с. 12].

Дещо песимістично, хоча, як на сьогодні, пророче описує Ліна Костенко майбутнє: «Так ось яка вона, нова ера! Ми думали, ХХ століття страшне, а ХХІ буде набагато страшніше. Вже навіть не війни, не міжнародні конфлікти,

не гарячі точки, а глобальне протистояння непримирених світів, де невидимі диригенти можуть здиригувати війну цивілізацій» [6, с. 182].

Але водночас письменниця вірить у майбутнє своєї країни, бо «Україна – це прекрасна країна під знаком Тільця, яка уміє читати... Вона таки дочекається свого зоряного часу» [6, с. 227].

У романі «Записки українського самашедшого» Ліна Костенко тісно сплітає концепт історичної пам'яті з концептом Україна.

Письменницю обурює думка, котру нав'язувала протягом значного історичного періоду радянська пропаганда, про меншовартість українців, про країну, яка стоїть на колінах, про «шароварну культуру», про народ, який спить. Звертаючись до історичної пам'яті людей, Ліна Костенко спростовує у своєму романі це твердження: «У нас є два крени в не-істину. Крен апологетичний і крен в неґації. Одні запевняють, що український народ найкращий, історія – найгероїчніша. Що у нас трипільці глечики ліпили, коли в Єгипті ще пірамід не стояло, танцювали триколінний гопак, коли у москалів ще й гармошки не було! [6] Та й узагалі, все і всі походять від України. [6] А інші вправляються в протилежному. Нації ще нема, є недолугий етнос. Гетьмани його – запродавці, письменники – пристосуванці, культура неповноцінна, психологія рабська, національної гідності нуль [6, с. 127].

Виявляючи два погляди на історичну оцінку України, Ліна Костенко не поділяє жодного з них і закликає «формувати історичну свідомість» [6, с. 127]. При цьому стверджує, що «Україна – це супер, це ексклюзивне. По ній пройшли всі катки історії. На ній відпрацьовувалися всі види випробувань. Вона загартована найвищим гарттом. В умовах сучасного світу їй немає ціни [6, с. 121].

Концепт історичної пам'яті реалізується письменницею й під час опису дійових осіб роману, об'єднаних зв'язками з минулим, сучасним і майбутнім.

Умовно всіх персонажів роману можна поділити на три групи.

До першої групи віднесені історичні особистості, знані не тільки в Україні, а й у світі (М. Амосов, Г. Гонґадзе, А. Горська, В. Кличко, І. Миколайчук, В. Симоненко, В. Чорновіл та ін.). Письменниця згадує їх та їхній внесок у формування української нації. Їхній вплив відчувається і в описанні в романі часи, бо ці люди стали взірцем для наслідування, прикладом відданого служіння народу. Так, наприклад, говорячи про М. Амосова, Ліна Костенко пише: «Помер Микола Амосов, видатний кардіохірург. Чоловік суворий, парадоксальний, розум, як скальпель. Тисячі врятованих людей на фронті, тисячі уже в мирний час. Десятки книг, сотні наукових праць» [6, с. 256].

Другу групу персонажів становлять реальні історичні постаті, чий власні імена не названі, проте легко вгадуються: леді Ю, нетиповий Прем'єр, президент – колишній директор заводу. Серед них з особливою симпатією описаний нетиповий Прем'єр (В. Ющенко), «такий незвичний на наших політичних пейзажах» [6, с. 23]. «В нього гарне обличчя, він інтелігент, він любить мистецтво, він хотів збудувати справді Українську державу» [6, с. 131]. На конкретних прикладах Ліна Костенко показує неоднозначне ставлення до

нього в суспільстві – від ідеалізації до негативного, навіть ворожнечого сприймання: «Тим часом за нашими спинами ідуть якісь торги, переговори. Вносять зміни до Конституції. Угинають нашого лідера на компроміс. Причому не просто на компроміс, а на Великий Компроміс. І він іде на це, він приймає їхні умови... Він іде на поступки, він капітулює. Він уже серед тих, кого називав злочинною владою» [6, с. 413]. Так захоплення кандидатом у президенти змінюється розчаруванням.

Третю групу становлять літературно-художні безіменні персонажі: дружина, теща, батько, син, Тінейджер, гламур, друг в Каліфорнії, лев, інвертований на пустелю. Лише один із літературних персонажів має ім'я – сусідський хлопчик Борька. Ліна Костенко навмисне не дає конкретних імен своїм героям, тим самим вказуючи на їхню типовість. Усі зазначені персонажі контактують з головним героєм твору, який теж не має власного імені. Він і є «українським самашедшим». Через його неординарне світосприймання, його психічний і духовний стан зображується буття сучасного українця, його страх перед майбутнім, його відчай, самотність, скепсис, депресивність, тобто все те, що становить сутність «самашедства».

Серед літературних персонажів є реалістичні постаті щонайменше трьох вікових груп: люди поважного віку (батько, теща), середнього (сам герой, його дружина, друзі) і зовсім юні (Тінейджер, Борька, син героя). Ліна Костенко по-різному описує їх. Батько героя – колишній шістдесятник, котрий втратив інтерес до навколишньої дійсності і не бажає більше бути причетним до неї. Герой роману і його дружина – колишні учасники Революції на граніті. Вони по-різному сприймають сьогоднішнє. Герой критично ставиться до нього, цілком занурюється у свої буденні проблеми, пасивний щодо можливості щось змінити у власному житті і в житті країни. Навіть негаразди в сім'ї констатує, переживає, але вважає себе безсилим щось змінити. Дружина діяльна, активна. Вона втілює своє покликання в науці (пише дисертацію), в сім'ї, частково в громадській діяльності. Юний Тінейджер змальований як типовий представник сучасної молоді. Він відчужений від життєвих і соціальних проблем, перебуває в «електронному задзеркаллі», «одягнув навушники і сидить як гість із моєї зірки Альгерат», – так характеризує герой хлопця [6, с. 62].

Герої роману живуть у хаосі. Але в ньому є одна позитивна риса: хаос виробляє в людей, які йому не піддалися, почуття солідарності. Ось чому в кінці роману всі його герої опиняються на революційному Майдані.

Роман закінчується думкою про те, що Майдан – «це вже Історія... Сторінку можна видерти. Історію ні» [6]. .

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи. Отже, концепт історичної пам'яті в романі «Записки українського самашедшого» складається з таких основних частин:

- історична вірогідність у зображенні часу, місця дії, подій, фактів;
- уведення реальних історичних осіб (персонажів), які брали участь у тих чи інших подіях і впливали на них;

- художньо-творче осмислення й відображення автором описуваних історичних подій і персонажів твору.

У романі відображені такі концептуальні поля, як пам'ять-історія, пам'ять-життя, пам'ять-час.

Подальша робота має бути зосереджена на вивченні художніх засобів створення концепту історичної пам'яті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базилевський В. Хроніка перманентного абсурду: погляд із мезозою. *Літературна Україна*. 2011. № 4. С. 6–7.
2. Дзюба І. М. «Самашедчість» як спротив абсурду. *День*. 2010. № 241. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/samashedchist-yak-sprotiv-absurdu> (дата звернення: 10.02.2022).
3. Галич О. А. «Записки українського самашедшого» як імітація документального твору. *Слово і Час*. 2011. № 7. С. 105–110.
4. Гетьманець М. Ф. Сучасний словник літературознавчих термінів. Харків: Ранок. Веста, 2003. С. 157.
5. «Записки українського самашедшого» як рятівний електрошок. URL : <https://detector.media/withoutsection/article/58701/2010-12-25-zapysky-ukrainskogo-samashedshogo-yak-ryativnyy-elektroshok/> (дата звернення: 10.02.2022).
6. Костенко Л. В. Записки українського самашедшого. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛІА-МА-ГА. 2011. 416 с.
7. Костенко Л. В. Я боялася пошкодити своїй державі. *ЛітАкцент*. 2010. URL : <http://litakcent.com/2010/12/17/lina-kostenko-ja-bojalasjaposhkodyty-svojjj-derzhavi-foto/> (дата звернення 05.02.2022).
8. Костенко Л. В. Я повертаюсь. Я вже не буду стояти осторонь. *Тиждень*. 2010. URL : <https://tyzhden.ua/Culture/5934> (дата звернення: 05.02.2022).
9. Левченко Г. В. Необароковий діаріуш людства Ліни Костенко. *Слово і Час*. 2011. Вип. 5. С. 84–89

Kateryna Voskresenska. The Concept of «Historical Memory» in Lina Kostenko's novel «Notes of the Ukrainian Madman»

Abstract. The article is dedicated with revealing the specific features of the concept implementation of «historical memory» in Lina Kostenko's novel «Notes of a Ukrainian Madman».

Key words: concept, historicism, retrospection, artistic image, temporal three-dimensionality, chronicle, conceptuality.

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ *РІДНОЇ ЗЕМЛІ* В РОМАНІ СЕРГІЯ ЖАДАНА «ВОРОШИЛОВГРАД»

У статті схарактеризовано склад лексико-семантичних засобів, які забезпечують вербалізацію образу *рідної землі* в романі Сергія Жадана «Ворошиловград» і формують лексико-семантичне поле образу. З'ясовано, що образ *рідної землі* в романі найактивніше представлений такими складниками лексико-семантичного поля, як земля, ґрунт, пагорб, долина та ін. Виявлено, що саме ці образи постають репрезентантами екзистенційності сходу України, її прикордонної території.

Ключові слова: рідна земля, образ, лексема, вербалізація, емоційність, оцінність, лексико-семантичне поле, Сергій Жадан.

Постать Сергія Жадана належить до знакових в українськомовному континуумі, його твори відомі й далеко за межами України. Це один із найкреативніших письменників сучасності, представник постмодернізму, перекладач, громадський діяч, ведучий на радіо, учасник багатьох мистецьких проєктів, фронтмен двох харківських гуртів «Лінія Маннергейма» та «Жадан і Собаки». Творчий доробок митця досліджують як літературознавці (Я. Голобородько, Т. Гундорова, Я. Поліщук, Р. Харчук та інші), так і мовознавці (В. Кононенко, О. Рудь, Ж. Томашевська, К. Тараненко, Л. Коткова та інші).

Із-поміж виразно самобутніх прозових творів Сергія Жадана виокремимо роман «Ворошиловград», який перекладений п'ятнадцятьма мовами світу й має безліч відзнак (мабуть, найпочесніша – швейцарська літературна премія «Jan Michalski Prize»). Про авторські пошуки нового естетичного світогляду та високий рівень твору засвідчують і рецензії в «The New York Times» і «The New Yorker». Книжка так стрімко набула популярності в Україні й за кордоном, що зразу ж була екранізована (фільм носить назву «Дике поле»).

У мовознавстві наявні лише поодинокі роботи, присвячені вивченню особливостей індивідуально-авторського стилю роману «Ворошиловград» Сергія Жадана. Водночас «у сучасній лінгвістиці кожен мовний фрагмент (макротекст чи мікротекст) вивчають комплексно: ураховують структурно-сміслову єдність, мовні одиниці різних рівнів, систему авторських прийомів, естетику образності» [5, с. 52]. У цьому контексті актуальним видається дослідження художнього тексту у вимірі лексико-семантичного поля.

Метою розвідки стало визначення особливостей мовної репрезентації образу *рідної землі*, характеристика складу лексико-семантичних засобів, які забезпечують його вербалізацію в романі Сергія Жадана «Ворошиловград». «Ворошиловград» – роман про збереження минулого в пам'яті кожної людини та про рідну землю, тому саме досліджуваний образ уможливорює виявлення

специфіки мовомислення й світобачення автора, особливості об'єктивації образу *рідної землі*, його самобутнього статусу в індивідуальній мовній картині світу митця та роль у національній картині світу загалом.

Мовознавці Н. Бойко та Л. Коткова образ, способи та засоби його об'єктивації в індивідуальній і національній мовній картині інтерпретують у зв'язках із такими феноменами, як концепт та символ: «концепт поєднує такі ментально марковані складники, як образ та символ, належні до творчої моделі естетично осмисленої національної картини світу, способів і засобів його художньо-естетичного бачення й відбиття» [2, с. 67]. Образ завжди викликає певні асоціації, емоції, переживання – етнічно усвідомлені й мотивовані, індивідуально й колективно набуті, поняттєво структуровані й самодостатньо стійкі в ядерній зоні та індивідуальні, мінливі й нестійкі на периферії [1, с. 187].

Образ *рідної землі* належить до знакових для української мовної свідомості, він наскрізний в етнічно маркованих дискурсах усіх типів. В «Енциклопедичному словнику символів культури України» представлено *землю* як «символ астральний і космічний; матері-годувальниці; Вітчизни; духовності; життя; багатства; щедрості; родючості; плодючості; позитивного і негативного начала; світла і темряви; гріхопадіння, місця вигнання людини з раю» [3, с. 287]. Хоч події роману «Ворошиловград» розгортаються на радянському тлі, усе ж автор постійно повертає читача до рідних витоків, до повернення додому, тобто до *рідної землі*, яка й символізує духовність, життя, світло, позитивне начало: «*За той час, що мене не було, тут нічого не змінилося. Скло, залізо й випалена трава на узбіччі. Вогні будинків далеко за дамбою. Тиша, що стояла довкола. Голоси й шепоти, що розчинялись у ній. Сторожкі тварини. Заснули риби. Високе небо. Чорна земля*» [4, с. 312]. Семантичні плани ядерного слова-образу *земля* наповнені в контексті часопросторовими вимірами, зоровими й фонаційними мікрообразами, авторськими рефлексіями, увиразнені периферійною зоною (*трава, узбіччя, дамба*) та засобами експресивного синтаксису – парцеляцією.

Історія роману – не про рейдерство як таке, а про свободу, повернення своєї території й самого себе, усвідомлення значущості рідної землі для українця. У творі йдеться не стільки про Ворошиловград (колишня назва Луганська), скільки про важливість певних сакральних місць у житті представника української спільноти. Автор «художньо трансформує топографічну реальність Луганська / Ворошиловграда. Ключова ідея роману – нікому не віддавай того, що належить тобі» [6, с. 35]. Твір не переобтяжений описами глибокої поваги до *рідної землі*, їх майже немає, але читач легко вловлює глибоку тугу за малою батьківщиною, яка підсилена виразно особистісними почуттєвими станами, психологічною прив'язаністю до рідної землі й меланхолійним настроєм: «<...> я завжди відчував відстороненість із його [брата] боку, особливо щодо батьків, які здались і покинули цю долину з усім її сонцем, піском та шовковицею. Він залишився, вкопався в пагорби і відстрілювався навсідч, не бажаючи поступатись своєю територією. Нічим

не виправдана впертість, котрої я ніколи не розумів, це нас і різнило: він здатен був до останнього чіплятись за порожню землю, я легко поступався порожнечою, намагаючись її позбутись. Зрештою, життя все розставило по-своєму: він сидів в Амстердамі, я застряг на цьому пагорбі, з якого, здавалося, видно було кінець світу, і він мені відверто подобався» [4, с. 66–67]. Семантичні плани ядерного слова-образу земля в контексті увиразнені авторськими рефлексіями, складниками навколоядерної (долина, пагорби, пісок, територія) та периферійної (шовковиця) зон. Індивідуальне світобачення й тонке мовне відчуття сфокусоване на словосполученні порожня земля, де епітет репрезентує біблійні конотації.

Образ рідної землі належить до наскрізних, є одним із найважливіших у художній картині світу Сергія Жадана. У романі головним місцем розгортання подій є східне прикордоння. Тут ведеться боротьба за територію й минуле, тому закономірно, що семантичним центром постає насамперед виокремлений образ, репрезентований одиничною лексемою чи її поєднанням із художніми означеннями (епітетами). Ядерна лексема земля формує лексико-семантичне поле, експлікуючи такі значеннєві плани:

– **верхній шар земної кори:** «Пілоти зіскакували на землю й допомагали вантажникам витягати великі брезентові мішки з обласною та республіканською пресою, листами та бандеролями, а вивантаживши, йшли до будівель, лишивши літак нагріватись на сонці» [4, с. 23];

– **речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори:** «Несподівано Катя кинулась до мене і, потягнувши за рукав, упала на землю. Я впав на неї. Нічого собі, подумав. А Катя враз зашепотіла: – Лежи тихо й не рухайся. І прикрий мене. У мене майка яскрава, можуть помітити» [4, с. 77]. У контексті імпліцитно (приховано) актуалізовані колірні ознаки землі, які покликані вберегти персонажів, захистити їх, отже, земля постає в образі захисниці;

– **земля – ґрунт, поверхня, площина, по якій ходить, рухається все живе:** «Земля під її волоссям була суха й потріскана, кукурудзяними стеблами перебігали мурахи, і пил забивався Каті в чорне волосся» [4, с. 78]. Контекст актуалізує зорові й дотикові семи, які відтворюють різноманітність верхніх шарів ґрунту на основі узуальних епітетів суха й потріскана;

– **місце життя і діяльності людини:** «Нічим не виправдана впертість, котрої я ніколи не розумів, це нас і різнило: він здатен був до останнього чіплятись за порожню землю, я легко поступався порожнечою, намагаючись її позбутись» [4, с. 67]. Контекстуально образ земля постає мірилом психо-емоційних реакцій персонажів, психологічної прив'язаності до неї (чи навпаки) на тлі актуалізації біблійних мотивів, сфокусованих на епітетові порожня;

– **ґрунт, який обробляють, використовують для вирощування рослин:** «Краєвид був салативим від молодої кукурудзи й чорним від сухої землі, де-не-де траплялись невеликі западини, місцевість нагадувала поле для гольфу, на якому для чогось висіяли кукурудзу» [4, с. 78]. У контексті простежено контрастні семантичні плани, змодельовані на основі колірних (1),

асоціативних (2) та функційних (призначення території для її використання) (3) сем лексичних одиниць, що постають контекстуальними антонімами: 1) *салатовий – чорний*; 2) *молодий – сухий*; 3) *висіяна кукурудза – поле для гольфу*;

– **населений пункт, місце проживання:** *«І десь на півдні, за рожевими хмарами світанку, по той бік ранкової порожнечі, чітко проступали в повітрі легкі й оманливі брами небесного **Ворошиловграда**»* [4, с. 138]. Контекст актуалізує семантику художнього означення *небесний*, уживаного для відтворення властивого українцям сакралізованого сприймання рідної землі, обоження місць свого дитинства, юності тощо. Урбонім Ворошиловград постає етнічним кодом, аксіологічним центром, джерелом ностальгії персонажа: *«головним кодом у процесі самоідентифікації чоловіка [Германа] постає його генетична пам'ять, занурена у спогади дитинства про дивне місто Ворошиловград»* [6, с. 35].

На просторах роману постають комплексні образи рідної землі: *«<...> кожен пильно вдивляється в чорноту літа, пригинається до землі, намагаючись вгледіти ворога, за рікою горять далекі електричні вогні, так наче в траві ховаються жовто-зелені сонця, які ми хочемо вигнати, аби розігнати темряву навколо себе, яка гусне, мов кров, і прогрівається нашим диханням, ніби двигунами внутрішнього згорання»* [4, с. 62]. Простежено контекстуально актуалізовані семантичні плани таких лексичних одиниць: 1) *земля* – захисниця від ворога, прихисток (*кожен пригинається до землі*); 2) *трава* – маркер літньої пори року. У виразності контекст оригінальні індивідуально-авторські порівняння: *горять далекі електричні вогні – наче ховаються жовто-зелені сонця, темрява гусне – мов кров, прогрівається нашим диханням – ніби двигунами внутрішнього згорання*.

Про домінування порівняльних (зіставних) моделей в об'єктивації образу рідної землі засвідчують і наступні контексти, сповнені алегорії, ампліфікаційних побудов, зосереджених на взаємозв'язках рослинного і тваринного світів, що забезпечує комплексність аналізованого образу через звернення до його периферійних зон: *Я мимоволі присів і раптом побачив те, чого не бачив досі. <...> Тварини переходили **кордон**, сторожко озирючи наповнену диханням **долину**, де раптом з'явилося безліч тіней, що перебігали через високий **насип**, забігаючи в чужу країну, ніби в літнє море. Змії виповзали на блискучі **рейки**, що спалахували під місячним сяйвом, обплітали їх і заповзали в чужі **нори**, аби загубитись між чіпкого коріння. І павуки перебігали **піском**, пнучись угору, по той бік місячного світла. І червоні лисиці, загрозливо оскалюючись, наближались до залізниці, аби спробувати перетнути останню **межу**, що відділяла їх від невідомих **територій**. А ворони круtilись вгорі, не знаходячи собі місця, блукали небом, мов цигани пероном, не маючи де сісти, боячись залишити свої насиджені небеса* [4, с. 186].

Ідентифікаторами образу рідної землі слугують у романі метафоричні побудови з виразним індивідуально-авторським осмисленням фрагментів довкілля: *«Я бачив, як коріння вперто пробивалось крізь висушений за літо*

грунт, тягнучись до води, що залягла глибоко, наче магма. Я бачив, як залягає глибоко в тіні долини чорне серце кам'яного вугілля, як воно б'ється, даючи життя всьому навколо, і як свіже молоко природного газу згортається в гніздах та підземних річищах, твердне й напоює собою в'язкі корені, і як цими коренями рвуться вгору шаленство і стійкість, повертаючи стебла трави проти напрямку вітру» [4, с. 186]. Автор крізь призму образності апелює до аксіологічних вимірів, почуттєвої сфери людини, актуалізує увагу на багатстві природних ресурсів рідної землі, емоційності та силі духу українців, формуючи несподівані образотвірні (метафоричні) моделі на взірець чорне серце кам'яного вугілля б'ється, свіже молоко природного газу згортається в гніздах та підземних річищах, коренями рвуться вгору шаленство і стійкість. Комплексно репрезентований образ рідної землі простежуємо крізь призму алегоричності та контрастності, увиразнених у випадках описів однієї й тієї ж місцевості, що залежить від психо-емоційного сприйняття фрагментів довкілля і певної життєвої ситуації: «Можна було ще сьогодні виїхати звідси якими-небудь попутками, вибратись подалі від усього цього пекла з тисячею променів і спогадів, котрі забивали легені й сліпили очі» [4, с. 68] – «Схил круто обривався, трава забивалась Ользі до кросівок, зі стебел злітали метелики та оси, під ногами миготіли смарагдові ящірки» [4, с. 69].

Лексико-семантичне поле образу рідна земля увиразнюють як близькі семантично рельєфні номінації (долина, пагорб), так і сакралізовані етносвідомістю слова-образи сонце та небо, що формують асоціативні психо-емоційні комплекси. Наявність образів небесної сфери пов'язуємо передусім із ідейно-тематичним змістом роману «Ворошиловград»: уміння пам'ятати минуле, усвідомлювати найважливіші людські істини – відповідальність, людяність, вдячність, згуртованість, дружбу тощо. Ще одним знаковим для українського мовомислення в романі постає насамперед слово-образ сонце – символ світла й добра, запорука родючості землі, сприймання її як джерела життя, матері-годувальниці, а також негативні впливи надмірного випромінювання сонячної енергії. Вербалізатором солярного й сакрального образу небесної сфери слугує однойменна лексема, яка репрезентує в романі такі узуальні та оказіональні значеннєві плани: 1) **центральне небесне світило сонячної системи**: «Сам літак за сонцем ще не було видно, але тінь його вже мчала пшеничними полями, розлякуючи птахів та лисиць» [4, с. 22]; 2) **світло й тепло, що випромінює це світило, їхні темпоральні межі**: «Сонце зайшло, відразу стало прохолодно» [4, с. 25]; «І ось тепер він грівся на сонці <...>» [4, с. 31]; 3) **напрямок, у якому рухається сонце**: «Авіатори кидають свої апарати, що поступово охолоджуються у вечірніх сутінках, і рухаються на захід, за сонцем, що швидко згасає» [4, с. 24]; 4) **уплив сонячної енергії на землю, не завжди бажані результати такого впливу**: «Зранку сонце прогрівало асфальт і сушило траву, що пробивалась крізь бетонні плити» [4, с. 22]; «Просто зник, як турист із готелю, витягнувши мене на просмолені сонцем пагорби, на яких я завжди почувався невпевнено...» [4, с. 68].

Індивідуально-авторське (оказіональне) бачення й усвідомлення сонця як джерела тепла та світла, що живить землю, простежено в контекстах, які об'єктивують такі семантичні плани: 1) сонце – жива істота: «Внизу, відразу за мостом, починалась липова алея, дерева тяглись уздовж траси, **сонце билось** крізь листя й засліплювало» [4, с. 46]; «Зранку **сонце бадьоро виганяло** вздовж соснових стовбурів дощові тумани...» [4, с. 137]; 2) сонце – рідина: «Було вже досить пізно, праворуч за вікном червоними спалахами **розливалось вечірне сонце**» [4, с. 24]; «...відкривалась панорама на залиту **сонцем долину** й беззахисне місто» [4, с. 27]; 3) сонце – тканина (одяг): «Ми сиділи під яблуневими гілками мовчки й розслаблено, **відчуваючи шкірою, як спадає сонце** і від ріки поступово підіймається свіжість» [4, с. 67]; 4) сонце – літальний апарат: «**Сонце бронзовим корпусом пропливало вгорі, ніби аеростат, дрейфуючи теплими повітряними потоками**» [4, с. 231]; 5) сонце – предмет круглої форми: «**Сонце заковувалось** десь по той бік траси, й сутінки розкривались у повітрі, мов соняшники» [4, с. 42]; «...побрели вгору, слідом за **вечірнім сонцем, що вже викотилось за пагорби**» [4, с. 72]; «...**сонце** застигало на якусь мить над бензоколонками, після чого **швидко котилося** геть від траси, на захід, освітлюючи якийсь час дорогу перевізникам городини» [4, с. 177]; «...**сонце закотилось** за кукурудзяні плантації, й тепле повітря повільно підіймалось угору» [4, с. 90].

Оказіональні семантичні плани слова-образу *сонце* виявляють контексти, у яких наявні його одоративні («**Сонце пахло бензином і висіло над нашими головами, мов бензинова груша**» [4, с. 67]); колірні («Попереду, на обрії, сяяли білі багатопверхівки, над якими **палало червоне сонце, схоже на гарячий баскетбольний м'яч**» [4, с. 15]) характеристики чи вияви надмірної, інтенсивної дії («...ховались **від пекучого сонця**» [4, с. 22]). У контексті («**Небом пройшла червона тріщина, і ранок почав заливати собою долину**» [4, с. 46]) розвиток значення «сонце сходить» спостерігаємо крізь семантику образного перифразу *червона тріщина* на тлі метафоризації темпорально-асоціативних компонентів (*ранкове сонце – ранок, сонце – рідина*).

У романі переважають узуальні епітетні характеристики сонця (*ранкове, ранішнє сонце, вечірнє сонце*) з домінуванням темпоральних сем. Індивідуально-авторські художні означення (*бронзове сонце, велике сонце*) належать до поодиноких слововживань. Образ *сонця* (як і *рідної землі*) – художній маркер роману. Простежено й специфіку його функціонування: автор часто підрозділи починає з речень, до складу яких уходить лексема *сонце*, вона слугує твірною основою для похідних прикметників (*сонячний, сонцесяйний* тощо): «*сонячні відблиски*» [4, с. 90], «*сонячні промені*» [4, с. 91], «*сонячне марево*» [4, с. 138], «*сонячне світло*» [4, с. 175], «*сонячна долина*», «*сонячні ранки*» [4, с. 178] та ін.

Оригінальними постають і контексти, у яких наявні комплексні характеристики (художні порівняння, асоціативно-метафоричні кореляції тощо) образу *сонця*: «**Велике жовто-червоне сонце проповзло над нами, черкнувши дах, перевалилось на сусідній пагорб і повільно потяглося на захід, волочачи за собою проміння, ніби водорості, у відкрите море**» [4, с. 88]; «**Сонце**

нагрівалось, мов каміння на березі, і небо парусиною підіймалося на вітрі» [4, с. 28]; «...крізь які [штори] *пробивалось, розганяючи* кімнатою пил та протяги, *жовте, ніби вершкове масло, сонце»* [4, с. 8]. Несподівану асоціацію сонця з маслом чи плямами жиру спостережено в романі неодноразово: «*Вітер легко торкався молододі кукурудзи, тиша стояла навколо, і сонце в'їдалося в долину, наче пляма жиру в полотно»* [4, с. 20]; «*Наші тіні розповзались під вечірнім сонцем, як жирні плями на обгортковому папері»* [4, с. 90].

Наявність образів небесної сфери в романі забезпечує контрастне сприймання неба й землі. Базовим у романі постає просторово-пейзажний семантичний план образу *небо*: «*Там, звідки вони прийшли, вже біліло небо...*» [4, с. 46]; «*Небо підсвічувалось, ніби вода в акваріумі»* [4, с. 90]; «*Небом пересипались чорні зірки, пробиваючи густе повітря й запалюючи суху траву»* [4, с. 186]. Складник сакральної сфери *небо* зрідка постає крізь призму механізмів метафоризації («*Небо весь час змінюється, спалахує і згасає, набухає вологою і виповнюється серпневою спекою»* [4, с. 168]), а частіше функціонує як об'єкт порівняння (зіставлення) – «*Небо вночі схоже на чорні поля»* [4, с. 168]; «*Я лишився сидіти в кріслі, дивлячись, як над трасою протікають червоні потоки, повітря тужавіє від пилу й сутінків, а небо стає схожим на томатну пасту»* [4, с. 72].

На основі контрастного сприймання землі й неба постають контекстуальні емотивно й оцінно марковані антитези: *небо – земля – коріння*: «*У небі заховано зірки й сузір'я, у землі – покійники. З неба витікають дощі, із землі витікають ріки. ...Небо весь час змінюється, спалахує і згасає, набухає вологою і виповнюється серпневою спекою. Грунти виснажуються травами й деревами, лежать під пласкими небесами, наче худоба, про яку забули. Якщо правильно обрати місце, іноді можна все це разом відчутти – як, скажімо, переплітається коріння, як течуть ріки, як наповнюється океан, як небом пролітають планети, як землею рухаються живі, як потойбіччям рухаються мертві»* [4, с. 168]. Контекстуальна художня палітра перегукується з відомою тріадою *небо – земля – підземний світ* і сягає своїм корінням минулого, давніх міфічних уявлень, символічного значення згадуваних лексичних одиниць.

Образ *рідної землі* доповнюють найменування рельєфу (номінації нерівностей на земній поверхні), типові для східних областей України. Найчастотнішими виявилися *пагорб* та *долина*, які доповнюють й увиразнюють ключовий образ *рідної землі* та описи природи, ліричні відступи тощо: «*Зелені пагорби тяглись по обидва боки траси, травень був теплий і вітряний, птахи перелітали з одного поля на інше, пірнаючи галасливими зграями в повітряні потоки»* [4, с. 15]; «*Він залишився, вкопався в пагорби і відстрілювався навсібіч, не бажаючи поступатись своєю територією»* [4, с. 67]. В останньому контексті словосполучення *вкопатися в пагорби* алегорично мотивоване, ментально й психо-емоційно навантажене.

До вербалізаторів образу *рідної землі*, його навколоядерної зони, належить і рельєфна номінація *долина*, яка об'єктивує як узуальні, експрес-

сивно нейтральні локативні семантичні плани («*Прямо переді мною, в долині, лежало місто, у якому я народився й виріс*» [4, с. 25]; «*З'їхали в долину, зупинились посеред невеликого майданчика*» [4, с. 173]), так і тропейні, експресивно марковані («*У долині горіли апельсинові вогні, пропалюючи туман навколо себе*» [4, с. 43]). Індивідуальне сприйняття долини ілюструють оцінні епітети-характеристики локатива: «*Попереду лежала широка сонячна долина з салатовими кукурудзяними полями та золотими видолінками*» [4, с. 20]; «*Внизу, кілометрів за два звідси, у теплій долині лежало містечко...*» [4, с. 26]; «*Ближче до вечора водій зупинився посеред плоскої долини й відмовився їхати далі*» [4, с. 89]. Репрезентанти образу рідної землі – пагорб і долина – належать до частовживаних у романі, де спостережено також і поєднання їх із солярною номінацією *сонце*, що забезпечує експресивізацію контекстів твору: «*Дорога перетікала зеленими пагорбами й залитими сонцем, ніби гіпсом, долинами*» [4, с. 119]. Контекст відтворює українські традиції комплексного художньо-образного бачення фрагментів довкілля.

Аналіз особливостей мовної репрезентації образу *рідна земля* та характеристика складу лексико-семантичних засовів, які забезпечують його вербалізацію в романі Сергія Жадана «Ворошиловград», виявили, що функційно-семантичне структурування образу *рідної землі* забезпечують лексичні номінації, що належать до ядра (*земля, ґрунт, територія*), навколоядерної (*долина, пагорб, насип, пісок, узбіччя* та ін.) та периферійної (*шовковиця, трава* та ін.) зон. Доповнюють й увиразнюють ключовий образ *рідна земля* образи сакральної сфери (*небо*), солярна номінація (*сонце*) та комплексні характеристики, де поєднано нейтральні лексико-семантичні засоби, належні до предметно (поняттєво) вмотивованих, та образні, експресивні, конотативно (емоційно й оцінно) вмотивовані. Їх поєднання забезпечило специфіку вербалізації аналізованого образу та його самотутність в індивідуальній мовній картині світу автора. Комплексні характеристики ключового образу *рідна земля* в романі слугують репрезентантами екзистенційності сходу України, прикордонної території, яка є не лише для 33-річного головного персонажа Германа Корольова (Гери) рідною землею, а й для всієї української спільноти, особливо в період сучасного воєнного стану. Перспективним вважаємо дослідження образу *рідна земля* в українському етнокультурному просторі (на матеріалі інших художніх творів, а також сучасних публіцистичних текстів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2005. 552 с.
2. Бойко Н. І., Коткова Л. І. Експресивний потенціал ідіолекту Володимира Винниченка: лексичні та фразеологічні складники: монографія. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 284 с.

3. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. Корсунь-Шевченківський : Вид. В. М. Гаврищенко, 2015. 911 с.
4. Жадан С. Ворошиловград. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 320 с.
5. Коткова Л. І. Семантико-синтаксична організація речень у системі ідіостилю Сергія Жадана. Арватівські читання–2022 : збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції, 20 травня 2022 / упоряд. Н. І. Бойко, О. М. Петик. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2022. 116 с.
6. Штогрин М. В. Урбаністичні топоси сучасної української літератури: традиції та трансформації (2000-2014 рр.) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Житомир, 2016. 177 с.

Dmytriy Kaskov. The Native Land Image Verbalization in Serhiy Zhadan's Novel «Voroshylivhrad»

Abstract. The article characterizes the spectrum of lexical-semantic means to verbalize the image of the native land in Serhiy Zhadan's novel «Voroshylivhrad» and to form the lexical-semantic field of this image. The obtained results demonstrate that the image of the native land in the novel is most actively represented by such components of the lexical-semantic field as earth, sun, sky, soil, hill, valley, etc. The author reveals that these images are representatives of the existence of eastern Ukraine, its frontier.

Key words: native land, image, lexeme, verbalization, emotionality, evaluability, lexical-semantic field, Serhiy Zhadan.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ

У статті досліджуються теоретичні засади формування лінгвістичних понять в учнів основної школи під час вивчення морфології. Проаналізовано погляди вчених-методистів щодо вивчення лінгвістичної термінології у шкільному курсі української мови.

Ключові слова: лінгвістичні поняття, морфологія, основна школа, шкільний курс української мови, навчання.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У сучасній школі головною метою навчання української мови є формування національно свідомої, духовно багатої мовної особистості, яка володіє вміннями та навичками вільно користуватися засобами рідної мови в усіх видах мовленнєвої діяльності. Незаперечною є думка лінгводидактів, що рівень володіння мовою багато в чому залежить від рівня володіння її граматичною системою [1, с. 45].

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми. Вагомий внесок у розроблення теоретичних основ вивчення морфології зробили О. Біляєв, М. Вашуленко, С. Караман, В. Мельничайко, І. Олійник, М. Пентилюк, М. Плющ, М. Шкільник та ін.

Сутність лінгвістичних понять як основи граматичної будови мовидосліджували В. Бабайцева, О. Бондарко, Б. Головін, О. Пешковський, А. Рубаєва, Ф. Фортунатов, Ф. Уракова, Л. Щерба та ін. У працях науковців висвітлюється система сучасних концепцій процесу формування лінгвістичної термінології в учнів загальноосвітніх закладів. Окремі аспекти вивчення мовних понять розробляли О. Біляєв, В. Мельничайко, С. Караман, М. Пентилюк, С. Омельчук, К. Плиско та ін. [3, с. 25].

Мета статті – окреслити теоретичні засади формування лінгвістичних понять в учнів основної школи під час вивчення морфології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Граматиці у шкільному курсі рідної мови належить виняткове значення. Учні повинні не лише оволодіти граматичною структурою української мови, а й навчитися нею послуговуватися у своїй мовленнєвій діяльності. Вивчення граматичних законів і правил забезпечує вільне і правильне висловлення власних думок, сприйняття і розуміння чужих, сприяє формуванню вмінь і навичок свідомого і правильного використання граматичних засобів мови в комунікативній ситуації.

Розуміння будови і функцій мови, оволодіння мовними засобами неможливі без розуміння властивостей слів, що визначають їх сполучуваність.

Вирішальну роль у цьому відіграє здатність слів змінюватися, вживатися в певних граматичних формах, кожна з яких має додаткові смислові відтінки, виражає взаємозв'язки між компонентами думки. Ознайомлення з формами слів сприяє засвоєнню морфологічних норм української літературної мови, розвитку логічного мислення та зв'язного мовлення учнів [7, с. 316].

Погоджуємося з думкою Н. Дикої, яка зазначає, що в процесі вивчення граматики створюються сприятливі умови для розуміння цілісності мови, її зв'язків між різними рівнями. Наприклад, учні спостерігають зміни у значенні слова, коли слово переходить з одного лексико-граматичного класу в інший. Така робота створює передумови для формування в учнів наукового погляду на мову, існування нерозривного зв'язку між морфологічними ознаками та семантикою. Засвоєння учнями навчального матеріалу про належність слова до певного лексико-граматичного класу, а також визначення його основних ознак має великий потенціал для розвитку мислення здобувачів освіти. Оволодіння учнями граматичними навичками базується на засвоєнні комплексу теоретичних понять [3, с. 24].

На думку багатьох лінгводидактів, учитель перед застосуванням методів, які забезпечать найповніше розуміння учнями істотних ознак того чи іншого поняття, повинен визначити перспективи та основні етапи навчання. Те, що основні поняття граматики з'являються послідовно протягом навчального року з української мови, дає змогу вивчати теоретичний матеріал на принципах наступності та перспективності.

Своєчасне засвоєння та правильне розуміння лінгвістичної термінології є необхідними умовами для формування абстрактного теоретичного мислення учня.

Процес засвоєння терміна, у якому міститься сутність мовного явища, реалізує свідоме розуміння і використання мовної структури, що передусім принципу наступності та перспективності на рівні змісту, методів і форм освітнього процесу [2, с. 18].

Усе це потребує зміни основних цілей навчання, пріоритетності особистісно орієнтованого підходу з урахуванням психологічних та вікових особливостей здобувачів освіти, що дає змогу створити умови для глибокого засвоєння граматичної теорії.

Ефективність формування лінгвістичних понять залежить від специфіки навчального матеріалу. Уведення терміна та розкриття його характерних ознак не гарантує розуміння поняття здобувачами освіти. Необхідно, щоб учні вміли формулювати визначення поняття і переносити ознаки поняття на мовний матеріал, розпізнавати досліджуване поняття і застосовувати знання на практиці.

Навчаючи школярів морфології, учитель повинен зважати на такі основні труднощі, пов'язані із засвоєнням частин мови:

- сплутування понять «частина мови» і «член речення»;
- визначення частиномовної належності слова у зв'язку з переходом однієї частини мови в іншу;

- помилки в розрізненні зовні схожих форм у межах однієї частини мови.

З метою їх подолання необхідно виробити в учнів стійкі мовні вміння розрізняти частини мови та особливі форми дієслова на основі лексичного значення слів.

Також у роботах багатьох лінгводидактів наголошується на необхідності вивчення морфології на синтаксичній основі. Слушними є міркування В. Мельничайка, М. Пентилюк, М. Плющ, Т. Донченко, які зазначають, що особливості слова пов'язані з його синтаксичними властивостями, тому у процесі вивчення морфології необхідно це враховувати під час опанування кожної частини мови із застосуванням синтаксичних понять і термінів, що відображають ці взаємозв'язки [5, с.100].

Опрацювання морфології на синтаксичній основі науковці пропонують здійснювати задля:

а) диференціації певних морфологічних одиниць – спільнокореневих слів, що належать до різних частин мови (*п'ять, п'ятірка; оголосити, оголошення*) або різних граматичних форм (*червоніючі яблука – червоніючи від сорому*), омоформ одного слова (*мати*) чи різних слів (*збудую буду, буду піклуватися*), однозвучних слів та сполучень слів (*догори – до гори*);

б) установлення граматичних ознак незмінюваних слів;

в) формування уявлення про певний розряд слів, наприклад, про відносні займенники, що слугують для зв'язку частин складного речення, чи прийменники, які є засобом структурного оформлення словосполучень;

г) запобігання ряду помилок (*зробити по-новому, по новому шосе*);

д) пропедевтичного ознайомлення з синтаксичними конструкціями, обов'язковими компонентами яких є морфологічні форми в своїй типовій функції (дієслівні форми на -но, -то у ролі головного члена безособового речення), форма кличного відмінка іменника в ролі звертання;

е) ознайомлення з такими поняттями, як дієприкметниковий та дієприслівниковий звороти, їх пунктуаційним оформленням [5, с. 102].

На думку М. Пентилюк, опрацювання морфології на синтаксичній основі забезпечує виконання ще таких важливих завдань, як-от: ознайомлення учнів зі стилістичним використанням морфологічних одиниць; формування умінь і навичок зв'язного мовлення [2, с. 19].

Вивчення морфології в загальноосвітній школі передбачає такі основні завдання, як-от:

- виробити чітке уявлення про систему морфологічних груп слів та синтаксичну функцію слів у словосполученні і реченні;

- ознайомити учнів із поділом частин мови на самостійні і службові, із виокремленням вигуків;

- забезпечити усвідомлення учнями форм словозміни, якою характеризуються частини мови, навчити правильно використовувати ці форми для побудови словосполучень і речень;

- ознайомити зі словотворенням частин мови.

Тож навчальний матеріал, що подається у школі, повинен становити певну систему понять і фактів, які дають уявлення про мову й науку про неї, а також сприяти практичному оволодінню мовою.

Грамотичні поняття формуються внаслідок тривалої роботи над відповідним мовним матеріалом, що складається з таких компонентів: сприймання окремих однорідних мовних явищ, абстрагування, визначення істотних для відповідної групи явищ ознак, узагальнення їх у спеціальному слові-терміні.

Ученими-методистами визначено такі етапи процесу формування грамотичних понять:

1) аналіз мовного матеріалу задля виокремлення істотних ознак поняття. Виконанням таких операцій, як аналіз і синтез, учні абстрагуються від лексичного значення слів і виділяють грамотичні ознаки, типові для певного мовного явища;

2) узагальнення істотних ознак, установлення зв'язків між ними та введення терміна, засвоєння якого полегшує оперування грамотичним поняттям;

3) уточнення суті ознак поняття і зв'язків між ними;

4) конкретизація поняття завдяки виконанню вправ, які вимагають практичного застосування одержаних знань[4, с. 74].

На думку Л. Скуратівського, на початковому етапі вивчення морфології необхідно, аби учні вивели і сформулювали основні ознаки поняття «частина мови»: загальне значення, грамотичні ознаки, синтаксичну роль, що дасть змогу використовувати їх як план дослідження більш конкретних понять. За такої умови кожна частина мови вивчатиметься не як нове поняття, а розглядатиметься як частковий вияв більш загального [6, с. 18].

Ефективним є поетапне засвоєння морфологічних понять у процесі роботи учнів із лінгвістичними міні-текстами за певним алгоритмом (мал.1):

перший етап – ознайомлення з мовним поняттям чи явищем під час читання (або аудіювання) лінгвістичних міні-текстів;

другий – аналіз лінгвістичних міні-текстів (мова + мовлення; потім обговорення, порівняльний аналіз тощо);

третій – складання лінгвістичних міні-текстів на основі ключових слів або фраз, таблиць, малюнків тощо;

четвертий – складання лінгвістичних міні-текстів залежно від цільових настанов;

п'ятий – редагування та виправлення власних лінгвістичних текстів.

Робота з лінгвістичними міні-текстами сприятиме удосконаленню мовної компетенції учнів середніх класів.

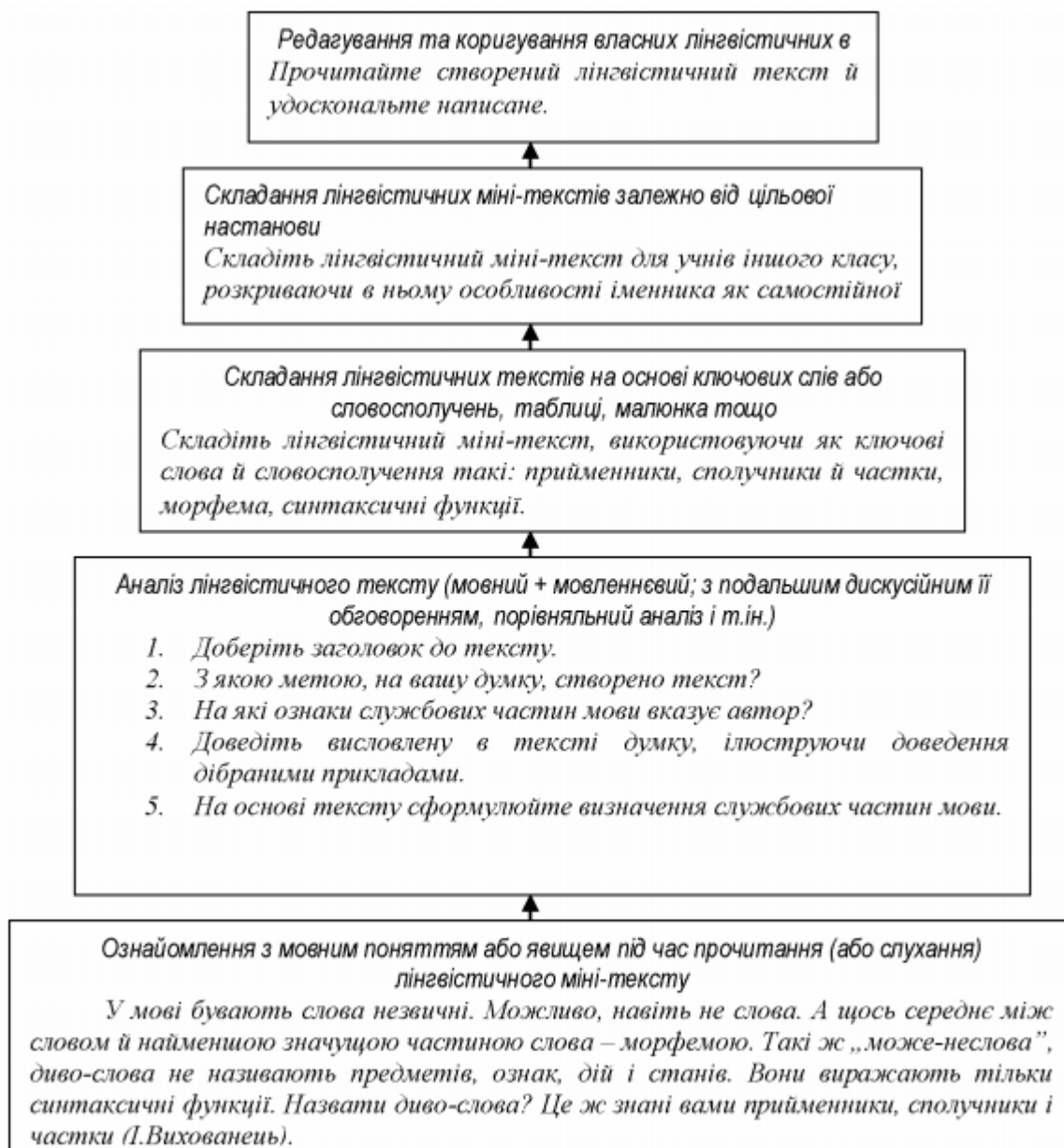

Рис. 1. Алгоритм роботи з лінгвістичним міні-текстом

Висновки дослідження і перспективи подальшої наукової роботи.

Отже, існує нагальна потреба в узагальненні поглядів науковців на процес формування лінгвістичних понять в учнів та удосконаленні методики формування лінгвістичних понять під час вивчення морфології. Розуміння нових граматичних понять, визначень, граматичних правил учнями буде успішним за тих умов, якщо, по-перше, будуть виявлені основні ознаки, які разом становлять поняття, визначення чи правило; по-друге, чітко визначені розумові операції, що ведуть до виявлення необхідних ознак; по-третє, встановлюється послідовність виконання цих розумових логічних і граматичних операцій. Перспективу окресленої в статті проблеми вбачаємо у розробці системи вправ і завдань для формування лінгвістичних понять в учнів основної школи під час вивчення морфології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биконь Т. Вивчення розділу «Морфологія» на уроках української мови в системі компетентнісної освіти. *УМЛШ*. 2013. № 6. С. 45–49.
2. Бородіна Н. Технологізація розвитку мовної особистості учнів засобами морфології української мови. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського*. Педагогічні науки : збірник наукових праць. 2016. № 4 (55). С. 17–21.
3. Дика Н. М. Формування лінгвістичних понять в учнів загальноосвітніх навчальних закладів під час вивчення морфології (іменні частини мови). *Українська мова і література в школах України*. 2014. № 10. С. 20–25.
4. Омельчук С. А. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика: монографія. Київ : Генеза, 2014. 368 с.
5. Омельчук С. А. Психологічні передумови формування дослідницьких здібностей учнів основної школи в процесі вивчення морфології української мови. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. 2010. № 22 (209). Частина II. С. 99–104.
6. Скуратівський Л. В. Пізнавальні завдання з української мови: посібник для вчителя. Київ: Радянська школа, 1987. 144 с.
7. Цоуфал Л. С. Лінгвістичні засади навчання морфології в загальноосвітній школі. *Філологічні студії. Науковий вісник КНУ: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 7, ч. 2. С. 315–322.

Yevheniia Zhdanova. [Theoretical Bases of the Formation](#) of Linguistic Concepts for the Study of Morphology by Secondary School Students

Abstract. The article examines the theoretical bases of the formation of linguistic concepts for the study of morphology by secondary school students. The views of methodologists regarding the study of linguistic terms and concepts in the school course on Ukrainian language are analyzed.

Key words: linguistic concepts, morphology, secondary school, school course on Ukrainian language, education.

Алексєєнко Тетяна – старший викладач кафедри мовної підготовки Навчально-наукового інституту міжнародної освіти Харківського університету імені В. Н. Каразіна.

Воскресенська Катерина – магістрантка 40-61-2У групи Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Гричаник Наталія – кандидат пед. наук, старший викладач кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Дерев'янка Анастасія – студентка 43-У групи Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Жданова Євгенія – магістрантка 61-2У групи Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Каліш Валентина – кандидат пед. наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Карась Алла – старший викладач кафедри мовної підготовки Харківського державного біотехнологічного університету.

Каськов Дмитрій – аспірант кафедри української мови, методики її навчання та перекладу Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя.

Клейменова Тетяна – кандидат філол. наук, старший викладач кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Куплевацька Любов – кандидат філол. наук, доцент кафедри мовної підготовки Навчально-наукового інституту міжнародної освіти Харківського університету імені В. Н. Каразіна.

Медвідь Наталія – кандидат філол. наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Ніколаєва Наталія – кандидат філол. наук, доцент кафедри інноваційних технологій викладання загальноосвітніх дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Новиков Анатолій – доктор філол. наук, професор кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Слижук Олеся – кандидат пед. наук, провідний науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України.

Ушакова Наталя – доктор пед. наук, професор кафедри мовної підготовки ННІ міжнародної освіти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Хараман Наталія – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри інноваційних технологій викладання загальноосвітніх дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Цінько Світлана – кандидат пед. наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Яценко Таміла – доктор пед. наук, головний науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА У СВІТЛІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ..... 4

Анатолій Новиков
ВІДОМИЙ І НЕВІДОМИЙ ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО..... 4

Наталія Гричаник
ХУДОЖНЄ ВІДОБРАЖЕННЯ АНТИГУМАННОЇ СУТНОСТІ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ТВОРАХ О. ДОВЖЕНКА «ВОЛЯ ДО ЖИТТЯ»
ТА Г. БЕЛЛЯ «ПОДОРОЖНІЙ, КОЛИ ТИ ПРИЙДЕШ У СПА...»..... 11

Каліш Валентина
МОВНІ ЗАСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КОНЦЕПТУ *ПАТРІОТИЗМ*
В ІНДИВІДУАЛЬНІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ
ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА..... 19

Тетяна Клейменова
ХУДОЖНЯ СВОЄРІДНІСТЬ ОБРАЗІВ УКРАЇНСЬКИХ
ІНТЕЛІГЕНТІВ-ПАТРІОТІВ У КІНОПОВІСТІ «ПОВІСТЬ
ПОЛУМ'ЯНИХ ЛІТ» О. ДОВЖЕНКА..... 27

Медвідь Наталія, Свердлікова Дарина
МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЛОКАТИВНОСТІ
В КІНОПОВІСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА
«ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»..... 33

Світлана Цінько
ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТВОРІВ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА..... 41

Наталія Хараман
ФОЛЬКЛОРНА ПОЕТИКА ЯК ОСНОВА МОВОСТИЛЮ
ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА..... 46

Алла Карась
ВОЄННА ТВОРЧІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА:
МЕТОДИЧНИЙ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ..... 52

Анастасія Дерев'янюк
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВОЄННОЇ ЛЕКСИКИ

В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА.....	58
РОЗДІЛ 2. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ, ЛІНГВІСТИЧНИЙ І МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТИ.....	62
Наталя Ушакова ТЕМА КОЗАЦТВА У ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ.....	62
Таміла Яценко ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НУШ.....	67
Тетяна Алексєенко КОНЦЕПТ ПАТРІОТИЗМУ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ.....	73
Любов Куплевацька ХРОНОТОП РОМАНУ ВАЛЕРІАНА ПІДМОГИЛЬНОГО «МІСТО»: «ПЕРЕДМОВНА ОПОВІДЬ».....	82
Наталія Ніколаєва ІНТЕНЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕДИКАТИВ МОВЛЕННЯ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	89
Олеся Слижук ПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В 5-6 КЛАСАХ НУШ.....	97
Катерина Воскресенська КОНЦЕПТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО».....	104
Дмитрій Каськов ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ <i>РІДНОЇ ЗЕМЛІ</i> В РОМАНІ СЕРГІЯ ЖАДАНА «ВОРОШИЛОВГРАД».....	109
Євгенія Жданова ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ.....	118
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	124

Наукове видання

ДЕСЯТІ ДОВЖЕНКІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник наукових праць Глухівського
національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка

Розробка обкладинки та оформлення
Марєєв Д.А.